

**EKONOMİK BÜYÜMENİN İNSANİ GELİŞMİŞLİK ÜZERİNDEKİ
ETKİSİNDE TURİZMİN GELİŞİMİNİN ARACILIK ROLÜ:
AKDENİZ ÜLKELERİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA**

(Doktora Tezi)

Yıldırım ÇİÇEK

Kütahya - 2023

T.C.
KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Ekonometri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**EKONOMİK BÜYÜMENİN İNSANİ GELİŞMİŞLİK ÜZERİNDEKİ
ETKİSİNDE TURİZMİN GELİŞİMİNİN ARACILIK ROLÜ:
AKDENİZ ÜLKELERİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA**

Danışman:
Doç. Dr. Ömer Zafer GÜVEN

Hazırlayan:
Yıldırım ÇİÇEK

Kütahya-2023

Kabul ve Onay**KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

Ekonometri Ana bilim dalında, 201794151003 öğrenci numaralı Yıldırım ÇİÇEK'in hazırlamış olduğu “Ekonomik Büyümenin İnsani Gelişmişlik Üzerindeki Etkisinde Turizmin Gelişiminin Aracılık Rolü: Akdeniz Ülkeleri Üzerinde Bir Araştırma” başlıklı doktora tez çalışması ile ilgili tez savunma sınavı jüri tarafından yapılmış ve adayın tezinin OY BİRLİĞİ ile kabul edilmesine karar verilmiştir.

09/06/2023

Tez Jürisi	İmza	
	Kabul	Red
Doç. Dr. Ömer Zafer GÜVEN (Danışman)		
Prof. Dr. Emre SEZİCİ		
Doç. Dr. Uğur CEYLAN		
Dr. Öğr. Üyesi Bahar ÇELİK		
Dr. Öğr. Üyesi Yunus ARSLAN		

Onay

Doç. Dr. Arif KOLAY

Enstitü Müdürü

Bilimsel Etik Bildirimi

Doktora tezi olarak hazırladığım “*Ekonomik Büyümenin İnsani Gelişmişlik Üzerindeki Etkisinde Turizmin Gelişiminin Aracılık Rolü: Akdeniz Ülkeleri Üzerinde Bir Araştırma*” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

09/06/2023

Yıldırım ÇİÇEK

Özgeçmiş

İlköğrenimini Polatlı Cumhuriyet İlköğretim Okulunda, Ortaöğrenimini Polatlı 13 Eylül Orta Okulunda ve liseyi de Polatlı Anadolu Lisesi'nde tamamladı. Lisans eğitimini 2014 yılında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İşletme Bölümü'nde ve yüksek lisansı da Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İşletme-Pazarlama yüksek lisans programında tamamladı. 2019 Mart ayında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Şaphane Meslek Yüksekokulu'nda öğretim görevlisi olarak göreve başladı ve halen aynı görevi yürütmektedir. 2017 yılında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Doktora eğitimine başladı.

Gülcan'ıma İthafen...

ÖZET

EKONOMİK BÜYÜMENİN İNSANİ GELİŞMİŞLİK ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE TURİZMİN GELİŞİMİNİN ARACILIK ROLÜ: AKDENİZ ÜLKELERİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA

ÇİÇEK, Yıldırım

Doktora Tezi, Ekonometri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ömer Zafer GÜVEN

Haziran, 2023, 128 sayfa

Turizmin ekonomik büyüme için önemini kabul eden çoğu uluslararası kuruluş, turizm büyümesinin toplumun ekonomik ve sosyokültürel gelişimini de etkileyebileceğini tartışmaya başlamıştır. İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE), bir ülkenin veya bölgenin insani gelişme alanındaki başarısını veya başarısızlığını ölçmek için kullanılan bir yöntemdir. Akdeniz ülkelerinin ve turizm sektörlerinin ekonomik büyümesi, İGE'nin iyileştirilmesi için çok önemlidir. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, son yirmi yılda turizm faaliyetinin genişlemesi sonucunda bazı ülkelere yaşanan ekonomik büyümenin insani gelişmişlik düzeyindeki artışı etkileyip etkilemediğini tespit etmektir. Bu amaca yönelik olarak, 15 Akdeniz ülkesinin 2000-2019 yıllarına ait Ekonomik, Turizm ve İnsani Gelişmişlik Endeksi verileri kullanılarak ekonomik büyüme, insani gelişmişlik ve turizm gelişimi arasındaki ilişki Yapısal Eşitlik Modeli kullanılarak araştırılmıştır. Araştırma sonucunda ekonomik büyümenin insani gelişmişlik ve turizmin gelişimi üzerinde, turizmin gelişiminin insani gelişmişlik üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğu sonucu bulunmuştur. Bunlara ek olarak turizmin gelişiminin ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik arasında kısmi aracılık rolü oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, İnsani Gelişmişlik, Turizm, Yapısal Eşitlik Modeli

ABSTRACT**THE INTERMEDIATE ROLE OF TOURISM DEVELOPMENT IN THE
IMPACT OF ECONOMIC GROWTH ON HUMAN DEVELOPMENT: A
RESEARCH ON MEDITERRANEAN COUNTRIES****ÇİÇEK, Yıldırım****Doctoral Thesis, Department of Econometrics****Thesis Advisor: Assoc. Dr. Ömer Zafer GÜVEN****June, 2023, 128 pages**

Most international organizations that recognize the importance of tourism for economic growth have started to argue that tourism growth can also affect the economic and socio-cultural development of the society. The Human Development Index (HDI) is a method used to measure the success or failure of a country or region in the field of human development. The economic growth of Mediterranean countries and their tourism sectors is crucial to improving the HDI. In this context, the aim of this study is to determine whether the economic growth experienced in some countries as a result of the expansion of tourism activity in the last two decades affects the increase in the level of human development. For this purpose, the relationship between economic growth, human development and tourism development was investigated using the Structural Equation Model, using the Economic, Tourism and Human Development Index data of 15 Mediterranean countries for the years 2000-2019. As a result of the research, it was found that economic growth has a positive and significant effect on human development and tourism development, and tourism development has a positive and significant effect on human development. In addition, it has been concluded that the development of tourism plays a partial mediating role between economic growth and human development.

Keywords: Economic Growth, Human Development, Tourism, Structural Equation Model

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
TABLolar LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME VE İNSANİ GELİŞMİŞLİK

1.1. EKONOMİK BÜYÜME.....	4
1.1.1. Ekonomik Büyüme Kavramı	4
1.1.2. Ekonomik Büyüme Kaynakları.....	4
1.1.3. Ekonomik Büyüme Modelleri.....	7
1.1.3.1. Klasik Büyüme Modelleri	7
1.1.3.2. Post-Keynesyen Büyüme Modelleri.....	14
1.1.3.3. Neo-klasik Büyüme Modeli	16
1.1.3.4. Modern Büyüme Modelleri.....	16
1.1.3.5. Turizme Dayalı Ekonomik Büyüme Modelleri.....	18
1.1.4. Ekonomik Büyümenin Göstergeleri.....	20
1.1.4.1. Kişi Başına Düşen Milli Gelir.....	20
1.1.4.2. Gelir Dağılımı	22
1.1.4.3. Ülkelerin Nakit Sermaye Akışları	22
1.1.4.4. Enflasyon.....	24
1.1.4.5. İstihdam.....	25
1.1.4.6. Dış Ticaret Hacmi	26
1.1.4.7. Kamu Sağlık Harcamaları	28
1.1.4.8. Kamu Eğitim Harcamaları	29
1.1.4.9. Beşeri Sermaye.....	30
1.1.4.10 Büyüme Oranları	31
1.2. İNSANİ GELİŞMİŞLİK KAVRAMI.....	32
1.3. İNSANİ GELİŞMİŞLİK ENDEKSİ.....	33
1.3.1. Sağlık	35
1.3.1.1. Ortalama Yaşam Süresi	35
1.3.1.2. Bebek Ölüm Oranı.....	36
1.3.1.3. Doktor Sayıları	37
1.3.2. Eğitim.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE TURİZMİN GELİŞİMİNİN GÖSTERGELERİ

2.1. TURİZM TANIMI	40
2.2. TURİZMİN ETKİLERİ	41
2.2.1. Turizmin Ekonomik Etkileri	41
2.2.2. Turizmin Sosyal ve Kültürel Etkileri.....	42
2.2.3. Turizmin Çevresel Etkileri	43
2.3. TURİZMİN GELİŞİMİNİN GÖSTERGELERİ	44
2.3.1. Milli Gelir İçindeki Payı	44
2.3.2. İstihdam	46
2.3.3. Turizm Gelirleri	47
2.3.4. Sermaye Yatırımları.....	47
2.3.5. İç Turizm Harcamaları.....	48
2.3.6. Turizme Yapılan Kamu Harcamaları.....	49
2.4. AKDENİZ ÜLKELERİNDE TURİZM	50
2.5. EKONOMİK BÜYÜME, İNSANİ GELİŞMİŞLİK VE TURİZMİN GELİŞİMİ İLİŞKİSİNE YÖNELİK YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜMENİN İNSANİ GELİŞMİŞLİK ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE TURİZMİN GELİŞİMİNİN ARACILIK ROLÜ: AKDENİZ ÜLKELERİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA

3.1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	59
3.2. ARAŞTIRMANIN MODELİ VE HİPOTEZLERİ	59
3.3. ARAŞTIRMA MODELİNDE KULLANILAN DEĞİŞKENLER	60
3.4. ARAŞTIRMA VERİLERİNİN TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ANALİZİ	63
3.5. KISMİ EN KÜÇÜK KARELER VE SMART PLS	65
3.6. ARAŞTIRMANIN BULGULARI	72
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	81
KAYNAKÇA	89
DİZİN	114

TABLOLAR LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1: Türkiye’de Milli Gelir İçerisinde Turizmin Payı.....	45
Tablo 2.2: Yıllara Göre Turizm Gelirlerinde Meydana Gelen Değişimler	45
Tablo 3.1: Turizm Gelişimi İçin Kullanılan Değişkenler	61
Tablo 3.2: İnsani Gelişmişlik İçin Kullanılan Değişkenler.....	61
Tablo 3.3: Ekonomik Büyüme İçin Kullanılan Değişkenler.....	62
Tablo 3.4: Değişkenler Arasında Çoklu Bağlantının İncelenmesi	73
Tablo 3.5: Faktör Ağırlık ve Yüklerinin İncelenmesi	73
Tablo 3.6: Model Sonuçlarının İncelenmesi (Tüm Akdeniz Ülkeleri)	74
Tablo 3.7: Model Sonuçlarının İncelenmesi (Orta İnsani Gelişmişlik Düzeyi Sahibi Ülkeler).....	76
Tablo 3.8: Model Sonuçlarının İncelenmesi (Yüksek İnsani Gelişmişlik Düzeyi Sahibi Ülkeler).....	78
Tablo 3.9: Gruplar Arası Etki Farkının İncelenmesi.....	80

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1.1: İnsani Gelişme Endeksi Sıralamasında İlk 10 Ülke (2020)	34
Şekil 3.1: Araştırma Modeli	60
Şekil 3.2: Yol Katsayıları (Tüm Akdeniz Ülkeleri).....	75
Şekil 3.3: Yol Katsayıları (Orta İnsani Gelişmişlik Düzeyi Sahibi Ülkeler).....	77
Şekil 3.4: Yol Katsayıları (Yüksek İnsani Gelişmişlik Düzeyi Sahibi Ülkeler).....	79

KISALTMALAR

CB	Covaryans Based
EB1	Kişi Başına Düşen Milli Gelir
EB2	Gelir Dağılımı
EB3	Nakit Sermaye Akışı
EB4	Enflasyon
EB5	İstihdam
EB6	Dış Ticaret Dengesi
EB7	Kamu Sağlık Harcamaları
EB8	Kamu Eğitim Harcamaları
GoF	Goodness of Fit
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
İG	İnsani Gelişmişlik Endeksi
NFI	Normed Fit Index
PLS	Partial Least Squares
RMSA	Root Mean Square Error of Approximation
SEM	Structural Equation Modeling
SRMR	Standardized-Root Mean Square Residual
TG1	Milli Gelir İçindeki Payı
TG2	Turizm İstihdamı
TG3	Uluslararası Turizm Geliri
TG4	Sermaye Yatırımları
TG5	İç Turizm Harcamaları
TG6	Kamu Harcamaları
ULS	Unweighted Least Squares
VB	Varyans Based
VIF	Variance İnflation Factor

TEZ METNİ

GİRİŞ

İktisadi büyümenin sağlanması dünyadaki tüm ekonomiler için öncelik arz eden politik bir amaçtır (Artan ve Hayaloğlu, 2013, s. 32). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanması ile ekonominin güçlenmesine ve yoksulluğun en aza indirilmesine katkılar sağlamaktadır (Lin, 2011, s. 194). Ekonomik büyüme kavramı antropoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, iktisat bilimi ve tarih bilimleri içinde bastırılmış olduğu, belirli disiplin ve statüye sahip olmayan bir alandır. Bunun yanı sıra iktisat bilimi kapsamında kalkınma probleminin de ihmal edilmediği görülmektedir. Klasik iktisatçılar ekonomik kalkınma konusunda farklı düşünceler ileri sürmüşlerse de (Smith, Malthus, Ricardo, Marx ve Mili) ekonomik büyümenin neden ve sonuçları ile ilgili ilk düşüncelerin oluşturulmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır (Tüylüoğlu ve Çeştepe, 2004, s. 32).

Tarih boyunca insanlar çeşitli sebeplerle farklı coğrafi bölgelere gitmek zorunda kalmışlardır. İnsanların yapmış oldukları bu yer değiştirme etkinlikleri tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Coğrafi olarak yer değiştirme hakkında yapılan tanımlamalara zaman içerisinde “turizm” kavramı da dahil edilmiştir. (Çelik, 2009, s. 6). Modernleşen ve değişen dünyada turizm sektörü uluslararası ilişkiler kapsamında sosyo-kültürel, politik ve ekonomik anlamda önemli çıktılar ve sonuçlar ortaya koyan bir sektör haline gelmiştir (Tsephe ve Obono, 2013, s. 273). Sosyal değişim ve gelişmelere paralel bir şekilde modern dünyada insanların turizm hareketlerine katılımları gün geçtikçe artmaktadır. Bir taraftan insanların turizm katılımı artış gösterirken, diğer taraftan turizme katılan kişilerin tüketim tercihleri gelişen ekonomik, siyasal ve teknolojik değişimlerden etkilenecek dönüşüm ve değişimler geçirmiştir. (Karadaşlı, 2019, s. 3). Akın’a (2018, s. 4) göre turizm; politik, ekonomik, sağlık, toplumsal vb. alanlarda ülkelerin olumlu etkileneceklerine sebep olan önemli bir hizmet sektörüdür. Bu nedenle turizm potansiyeli olan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler turizm faaliyetlerine daha fazla önem vermeye başlamışlardır. Bununla birlikte turizm sektörü ekonomik gelişmeyi hızlandıran, ülkelerin refah düzeyini yükselten ve gelirin tabana yayılmasını sağlayan bir sektör konumundadır. Turizm sektörünün gelişmesinin bir diğer olumlu tarafı, ülkelerin döviz girdisini ve istihdamını arttırması böylelikle milli geliri olumlu şekilde etkilemesidir. Turizm sektörünün hızla gelişmesi diğer sektörlerin de gelişmesine ve büyümesine öncülük etmektedir.

Konu ile ilgili literatürde yer alan çalışmalar incelendiği zaman ülkelerin ekonomik göstergeleri ile turizm arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalarda turizm ile ekonomik büyüme (Adedoyin vd., 2021, s. 1; Haller vd., 2021, s. 1121; Wang ve Liu, 2020, s. 1; Rasool vd., 2021, s. 1; Brida vd., 2020, s. 1; Nunkoo vd., 2019, s. 1; Wu ve Wu, 2019, s. 3; Liu ve Wu, 2019, s. 253; Manzoor vd., 2019, s. 1), milli gelir düzeyi (Izadi vd., 2012, s. 69; Hanafiah ve Harun, 2010, s. 80), istihdama katılım (Ganeshamoorthy, 2019, s. 119; Lopez ve Arreola, 2019, s. 94; Selvam, 2019, s. 1; Diakonidze, 2019, s. 132; Kumar ve Singh, 2019, s. 48), sermaye yatırımları (Khan vd., 2020, s. 1; Akan vd., 2007, s. 3) ve iç turizm harcamaları (Nor vd., 2021, s. 23; Lu vd., 2021, s. 3) arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Bunun yanında turizmin sosyal ve kültürel yapıyı (Uslu vd., 2020, s. 1; Milicevic ve Trisic, 2019, s. 21; Jovicic, 2011, s. 599; Brida vd., 2010, s. 205; Marx, 2018, s. 325) ve çevresel koşulları (Ghobadi ve Verdian, 2016, s. 529; Padilla, 2015, s. 282; Ghulamrabbany vd., 2013, s. 117; Kort vd., 2002, s. 1) etkilediği vurgulanmaktadır.

Akdeniz bölgesinin dünyanın en fazla turist çeken bölgesi olduğu gerçeği göz önünde bulundurduğun da turizmin bölgede daha fazla geliştirilmesi için öncelikli olarak turizm sektöründe görülen eksikliklerin değerlendirilmesi, bunun yanında turizm ile yakından ilişkili olan sosyal, ekonomik ve çevresel faktörlerin iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Ayrıca seçilmiş göstergeler ışığında Türkiye dahil diğer bölge ülkelerinin turizm sektöründeki yerlerinin iyi analiz edilmesi önem arz etmektedir. Bu kapsamda yapılan bu çalışmada Akdeniz bölgesindeki turistik ürün arz eden ülkelerde ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik ve turizm gelişimi arasındaki ilişki ele alınmıştır. Bu bağlamda araştırmanın birinci bölümünde ekonomik büyüme ve insani gelişmişlik kavramı üzerinde durulmuş ikinci bölümde turizm kavramı, turizm gelişimi ve turizm gelişimini etkileyen faktörler üzerinde durulmuştur. Araştırmanın üçüncü bölümünde ise Akdeniz çanağında yer alan ve turistik ürün arz eden 15 ülkenin 2000-2019 yılları arasındaki ekonomik büyüme göstergeleri, insani gelişmişlik indeksleri ve turizm göstergeleri kullanılarak, 3 değişken arasındaki ilişki yapısal eşitlik modeli ile incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
EKONOMİK BÜYÜME VE İNSANİ GELİŞİMİŞLİK

1.1. EKONOMİK BÜYÜME

Ekonomik büyüme başlığı altında öncelikle ekonomik büyüme kavramı ele alınmış daha sonra ekonomik büyüme modelleri ve ekonomik büyümenin göstergelerine değinilmiştir.

1.1.1. Ekonomik Büyüme Kavramı

Ekonomik büyüme kavramsal olarak toplam ürün ve hizmet üretimindeki artışı ifade etmektedir. Üretim artışını sağlayan unsurların sermaye, emek, toprak ve teknolojik gelişmeler olduğu belirtilmektedir (Yıldırım, 2011, s. 1). Genellikle hem yazı hem de konuşma dilinde ekonomik büyüme ile iktisadi kalkınma ve iktisadi gelişme kavramlarının aynı anlamlara gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu kavramların arasında farklılıkların olduğuna dikkat çekilmektedir. Ülke ekonomisinde toprak, işgücü, nüfus ve diğer üretim unsurlarında görülen artışlar büyüme olarak tanımlanırken, gelişme ve kalkınma ise ekonomi kapsamında gerçekleşen değişimleri ifade etmektedir (Acar, 2008, s. 9).

Bal'a (2017, s. 348) göre, milli gelirin ve buna bağlı olarak kişi başına düşen yıllık ortalama milli gelirin satın alma gücü paritesi ile artışının gerçekleşmesi ekonomik büyüme olarak tanımlanmaktadır. Ekonomik büyümenin sağlıklı büyüme dinamiğine dayanarak gerçekleştirilmesi ise sürdürülebilir ekonomik büyüme şeklinde ifade edilmektedir. Sürdürülebilir büyüme uzun vadeli büyümeyi içermektedir. Uzun vadeli büyüme iki temele dayanmaktadır. Bunlardan ilki; üretim kaynaklarının nicelik (miktar) olarak artması, ikincisi ise; kaynakların nitelik olarak artmasıdır. Yıllık büyüme hızının artması ile ortalama yaşam standartlarının katlanarak arttığı belirtilmektedir. Milli gelir dağılımında asıl kuvvetin ekonomik büyüme olduğuna dikkat edilmesi gerekmektedir. Büyümenin devam ettiği sürece milli gelirin de artacağı düşünülmektedir. Ekonomik büyüme rakamlarının gelişimi, reel hayattaki etkisi ile önem kazanmaktadır.

1.1.2. Ekonomik Büyüme Kaynakları

Ekonomik büyüme kaynaklarının başında yetişmiş işgücü gelmektedir. Hızla değişen teknolojilerin hem ulusal ekonomi yapısını hem de işgücünden beklenen yetenekleri dönüştürdüğü bilinmektedir. Bütüncül ekonomik büyüme perspektifinde, beşerî sermayeyi merkeze alan yaklaşımlar, eğitim politikalarındaki önemli değişiklikler ve güncellemelere vurgu yapmaktadır. Bu şekilde iyi yetişen işgücü ile verimlilik oranına

ve yatırım ortamına katkılar sunarak ülkenin üretim kapasitesinin geliştirilmesi hedeflenmektedir. Eğitim seviyesinde artışın olması kuşaklar arasındaki sosyal hareketliliğin sağlanmasında da çok önemli görülmektedir. İş yapış biçimlerini değiştiren teknolojik dönüşüm, rutin olmayan analitik beceriler ile sosyal becerilere sahip çalışanlara yönelik talebi arttırmaktadır. (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 12). Literatürde yer alan çalışmalarda da yetişmiş insan gücünün ekonomik büyümeyi etkileyen bir unsur olduğuna vurgu yapılmaktadır (Pelinescu, 2015, s. 184, Awel, 2013, s. 1, Wang ve Liu, 2016, s. 347, Osiobe, 2019, s. 179).

Ekonomik büyüme kaynakları içerisinde doğrudan yabancı kaynaklar önemli bir yere sahiptir. Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY), yatırımcıların getirdiği iş bağlantıları, teknik bilgi (know-how), idari ve yönetim becerileriyle ekonominin büyümesinde dolaylı ve doğrudan katkıda bulunmaktadır. Küresel ekonomide yaşanan belirsizlik ortamı sebebiyle, yatırımların gelişmekte olan ekonomilerden gelişmiş ekonomilere kaydığı görülmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 13).

Yenilik ve AR-GE çalışmaları da ekonomik büyümeyi doğrudan etkileyen kaynaklar arasında yer almaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin büyüme hedeflerininin gerçekleştirmesinde teknoloji transferi, yeni teknolojinin adaptasyonu gibi araçlar geçmiş yıllara kıyasla daha çok önem taşımaktadır. Kamu ve özel kurumların birlikteliğine dayalı, uluslararası iş birliği kapsamında yenilik, yüksek teknolojili ürün üretiminden çok tarım, enerji ve hizmet gibi her sektörde öğrenme kapasitesinin arttırılmasına odaklanan bir süreç olarak nitelendirilmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 19). Yenilik ve arge şirketler için yeni piyasalara girilmesi ve mevcut piyasanın büyümesini sağlamasından dolayı oldukça önemli bir rekabet kaynağıdır. Verimlilik düzeyi, rekabet gücü ve kar oranı yüksek olan işletmelerin etkili olduğu ekonomiler kalkınmakta, gelişmekte ve küresel düzeyde rekabet gücü elde etmektedirler. Bu nedenle yenilik ve arge ülkeler için istihdam artışını, hayat kalitesini, sosyal refah ve sürdürülebilir büyümeyi garanti eden önemli bir faktör olmaktadır (Tutar vd., 2013, s. 628, Elçi, 2018, s. 8).

Yerli ve yabancı müşterilere güven sağlanması da ekonomik büyümenin temel dinamikleri arasındadır. Güven odaklı uzun vadeli müşteri ilişkilerinin olması, firmalara sadık müşteri kazanma ve rakip müşterileri elde etmesi gibi yararlarının yanında müşteriyi elde tutma ve yeni müşteri kazanma maliyetlerinde önemli tasarruflar sağlama gibi faydalar da yaratmaktadır. Ayrıca bu ilişkiler sonucunda müşterilerden daha kolay

bilgi sağlanabileceği için bilgi edinme giderlerinin de düşeceği düşünülmektedir (Kılınç, 2018, s. 273).

Ekonomik büyüme kaynaklarından bir diğerini ise sürdürülebilirlik ve yeşil teknoloji uygulamaları oluşturmaktadır. Literatürde yer alan çalışma bulguları da bu görüşü desteklemektedir (Han vd., 2021, s. 1, Fernandes vd., 2021, s. 1, Guo vd., 2020, s. 1). Yeni teknolojilerde ayrı bir başlık ile ele alınması gereken konulardan bir tanesi olarak yeşil teknolojiler konusu dikkat çekmektedir. Özellikle Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve Paris Anlaşması süreçlerinin ortaya çıkartmış olduğu küresel sürdürülebilirlik gündemi, iktisadi büyüme, kalkınma ve temiz üretimi bir araya getiren alanların gelişiminde uzun dönemli politika çerçeveleri sunmaktadır. Bu doğrultuda sanayi politikalarının bir taraftan olumsuz çevresel etkilerin en aza indirilmesi ve toplumdaki her kesimin çıkarlarını gözeten bir yapının oluşturulması için uğraşıldığı, diğer taraftan da istikrarlı ekonomi ve nitelikli istihdam yaratmayı hedeflediği görülmektedir. Sürdürülebilir sanayi politikası olarak nitelenen bu yaklaşım şirketlerin topluma sürdürülebilir katkısının olması için faaliyet göstereceği koşulların oluşturulmasıyla ilgilidir. (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 25). Literatürde bu alanda yapılan çalışmalarda sürdürülebilirlik ve yeşil teknoloji uygulamalarının ekonomik büyüme ile yakından ilişkili olduğu belirtilmektedir (Yıldırım-Özcan, 2019, s. 1013, Kutluay-Şahin, 2018, s. 1).

Doğal kaynaklar da ekonomik büyümeye katkı sağlayan unsurlar arasında yer almaktadır (Havranek vd., 2016, s. 1, Toman, 2003, s. 1, Gylfason, 2001, s. 1). Doğal kaynakların hazır oldukları haliyle veya kiralanarak piyasaya sürülmesiyle ekonomik kazanç haline gelmesinin yanında şekil, mekân, mülkiyet ve zaman faydası yaratılarak ekonomiye daha yüksek katma değer kazandırma potansiyellerinin de bulunduğu bilinmektedir. Bu sebeple özellikle gelişmekte olan ülkelerde doğal kaynaklar ekonomik refahın ve kalkınmanın sağlanması açısından sürdürülebilir büyüme ve fakirliğin azaltılmasının gerçekleştirilmesi için kilit bir role sahip olmaktadır. Ülke ekonomilerinde doğal sermayenin oluşturacağı bu olumlu etki için yenilenebilir kaynakların enerji üretiminde artan oranda kullanılması, iyi yönetim, beşerî sermaye, uygun finansman olanaklarının da sağlanması gerekliliğinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Çınar, 2015, s. 174).

Ülkenin üretkenlik düzeyi de ekonomik büyüme kaynakları arasında yer almaktadır. Rekabetin yoğun olduğu dışa açık piyasa ortamında refah düzeyini arttırmak

için üretkenlik artışlarının olması gerekmektedir. Diğer bir deyişle, kişi başına düşen gelirin artması için her alanda üretkenliğin artmasının zorunlu olduğu düşünülmektedir. Madencilik, tarım, hizmet ve enerji sektörlerinde üretkenliğin artması güçlü imalat sanayi yapısının olması ile mümkün olabilmektedir (Tuncer ve Tunç, 2006, s. 51).

1.1.3. Ekonomik Büyüme Modelleri

Gerçek dünyanın mantıksal ve basitleştirilmiş yeniden sunumu ya da temsilcisi olarak ekonomik büyüme için modeller geliştirilmiştir. Bu şekilde karmaşık olan ekonomik ilerleyişin daha iyi anlaşılabilmesi sağlanmıştır. Model oluşturulurken değerlendirilen süreç ile ilgili yalnızca önemli görülen değişkenlerin ele alınmıştır. Bazı değişkenler başlangıç aşamasında bilinçli olarak geri planda bırakılmıştır. Modellerin mantıksal çerçevesi içerisinde iktisatçıların dışsal etkenler ile ortaya çıkan varsayımsal değişimlerin içsel değişkenler etrafında oluşturdukları yansımaları ele alınmaktadır (Türkiye Ekonomi Kurumu, 2003, s. 4).

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerindeki bütün aşamalar için ekonomik büyüme önem arz etmektedir. Farklı ekonomik büyüme teorilerinde, teknolojik gelişme ve beşerî sermaye için ayrı ayrı önem verilmiştir. Ekonomik büyümenin belirleyicisi olarak beşerî sermaye ve teknolojik gelişme ekonomik değişkenlerden etkilenmemektedir. Ancak uzun dönemde ekonomik büyümenin temel belirleyicisi olduğunun savunulduğu modellerin dışsal ekonomik büyüme modelleri olarak adlandırılmıştır (Özel, 2012, s. 63). Literatürde yer alan bilgiler ışığında yaygın olarak kabul görmüş ekonomik büyüme modelleri aşağıdaki başlıkların altında açıklanmıştır.

1.1.3.1. Klasik Büyüme Modelleri

Klasik büyüme modelinde büyümenin temel kaynağını yatırımlar oluşturmaktadır. Yatırımlar yolu ile emeğin verimi artar ve bununla birlikte toprağın veriminin de aynı oranda artacağı düşünülmektedir. Yatırımların artması konusunda da kar oranını da bir diğer önemli konudur. Buna göre kar oranı ne kadar fazlaysa yatırımların da o ölçüde artacağı düşünülmektedir (Acar, 2008, s. 63). Fizyokratların bakış açıları klasik iktisadın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Geniş anlamda bakıldığında ise klasik ekonomiyi ortaya çıkaran unsurların endüstrileşme ve teknolojik gelişmelerin olduğu kabul edilmektedir (Berber, 2006, s. 57).

Nüfus artışı klasik teoride ücret haddinin düşmesine ve ücretin asgari ücret düzeyine çekilmesine zemin hazırlamaktadır. Geçinmek için gereken en düşük ücret, klasik teorisyenler tarafından “doğal ücret” olarak tanımlanmaktadır. Emek piyasasındaki ücret doğal ücretin üzerine çıkması durumunda nüfus artışına hız kazandıracak tersi bir durumda ise yavaşlatacaktır. Bu bakış açısından anlaşılacağı üzere klasik modelde nüfus artışı gelir düzeyinin bir niteliği olarak görülmüştür. Aynı zamanda bu durum gelir düzeyi ve nüfus artışının doğrusal olduğunun göstergesidir. Diğer bir ifade ile gelir düzeyi arttığında nüfusun da arttığı, gelir düzeyi azaldığında buna paralel olarak nüfus miktarı da azalmıştır. Bu durum iki şekilde ele alınmıştır. Öncelikle gelir düzeyi artan kişilerin daha fazla çocuk yapacakları ve buna bağlı olarak nüfus artışının meydana geleceği, ikincisi ise toprak alanlarının kısıtlı olmasıdır. Kısıtlı toprak arazisi, artan nüfus ile birlikte üretimin devam etmesi durumunda, azalan verimler kanununun işlemeye başlamasıdır. Azalan gelir azalan besin kaynağı demektir ve bu da geçinme imkânı anlamına gelmektedir. Bu durum da nüfus artışının yavaşlamasına neden olmaktadır (Acar, 2008, s. 64). Klasik büyüme modelinin savunucuları ve büyüme konusundaki görüşleri aşağıda açıklanmıştır.

A. Smith; Klasik iktisadın en önemli savunucularından biri olan ve 1776 yılında yayınladığı “Ulusların Zenginliği” adlı eseriyle klasik iktisadın ve günümüz iktisadi düşüncesinin temelini atan Adam Smith, düşünceleri en çok tartışılan, en çok övgüye layık görülen ve en çok eleştirilen felsefeci iktisatçılardan birisidir.

Smith iktisadi ilkelerini özgürlük ve görünmeyen el temel kavramlarına dayandırmıştır. Ekonomide devletin herhangi bir müdahalesi olmaması gerektiğini savunmuş, bireylerin kendi çıkarlarını maksimize etmesinin toplumun refahının artmasına neden olacağını ifade etmiştir. Bu durumu görünmez el kavramı ile açıklamıştır.

İleri sürmüş olduğu Mutlak Üstünlük Teorisi, dış ticarete serbestleşmeyi savunmaktadır. Dış ticaretin ülkeler için kazançlar doğuracağını, ulusal zenginliğin temel kaynağının ise insan emeği olduğunu iddia etmiştir. Buna göre bir ülke, hangi malları daha düşük maliyetle üretiyorsa o malların üretiminde uzmanlaşmalı ve bunları ihraç etmeli; buna karşılık pahalıya ürettiklerini dış ülkelere ithal etmelidir (Seyidoğlu, 2011, s. 25)

Adam Smith iktisadî büyümei iki ana kaynağa bağlamaktadır; bunlardan birincisi “sermaye birikimi” iken, ikincisi, emeği sınıflandırarak “verimli-verimsiz” diyerek ayırmasıdır (Aksu, 2014, s. 7). Smith, kullanım değeri ve değişim değeri olarak iki değer tanımlanmış, Emek değer teorisiyle bir malın değerini üretiminde kullanılan emek miktarı ile ifade etmiştir. Bu nedenle değişim değerinin belirlenmesinde kullanılan esas faktörün emek olduğunu belirtmiştir. Smith’e göre fiyat ise, piyasa fiyatı ve doğal fiyat olarak ikiye ayrılır. Piyasa fiyatı kısa dönemde arz ve talebin belirlediği fiyatı ifade etmektedir. Doğal fiyat ise uzun dönemde üretim maliyetlerini ifade eder ve ücret, rant, ve kar toplamından oluşur. Kısa dönemde piyasa fiyatı ile doğal fiyat arasında farklar olsa da, rekabetçi koşullar altında arzın uyumuyla birlikte uzun dönemde piyasa fiyatı ile doğal fiyat eşitleneceğini savunur (<https://ekonomihukuk.com/iktisadi-teoriler/adam-smith-ekonomi-gorusleri>).

Smith, gelir dağılımını emekçi sınıf, kapitalist sınıf ve toprak sahipleri sınıfının ücret, kar, ve rant adı verilen gelir paylarını nasıl elde ettiklerini inceleyerek açıklamıştır. Ücretin, iş bölümüne bağlı olarak artan verimlilik ölçüsünde artacağını ancak işçi ücretlerinin düşebileceği minimum bir seviye olduğunu savunmuş ve bu seviyeyi geçimlik ücret olarak tanımlamıştır. Smith’e göre nüfus artışı ile ücret arasında pozitif bir ilişki söz konusudur Ücret artışları kısa dönemde nüfusun artmasına neden olurken uzun dönemde ücretler doğal ücret yani geçimlik ücret düzeyinde eşit olacaktır. Emek talebi ücret fonuna yani işverenin kullanımından arta kalan sermaye stoku miktara bağlıdır ve gelir, sermaye stokundaki artış emek talebini artırır. Kar, sermayenin bir getirisi olarak düşünülmüş ve karın belirlenmesinin zor olacağından hareketle karın belirlenmesinde faiz oranının ölçü olabileceğini savunmuştur. Rant ise toprağın verimi ve konumundan kaynaklanan bir getirisidir. Rant ürünün fiyatı tarafından belirlenen bir monopol fiyattır. Malın fiyatı ücreti, karı ve rantı içermektedir. Emeği üretken emek ve üretken olmayan emek olarak ikiye ayırmıştır. Üretken emek fiziksel mal üreten emektir ve artık değer yaratır. Hizmet üreten emek üretken olmayan emektir ve verimsizdir. Üretken olamayan emek net fiziksel üretime ve sermaye stokuna katkıda bulunmamaktadır. Adam Smith, değişim ekonomisi içinde paranın sağladığı kolaylıklara vurgu yaparak paranın değişim aracı olma fonksiyonuna vurgu yapmış ve para olarak kıymetli madenlerin kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Smith’e göre devletin görevlerini savunma, adalet, bayındırlık ve kısmen de eğitim hizmetleridir ve devletin ekonomiye müdahale etmesine gerek yoktur (<https://ekonomihukuk.com/iktisadi-teoriler/adam-smith-ekonomi-gorusleri>).

D. Ricardo; Adam Smith ve diğer klasik iktisatçılar gibi ekonomiye her türlü müdahaleye karşı çıkan ve ticaretin serbest olması gerektiğini savunan Ricardo, 1817 yılında *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri* adlı eseri yayımlanmıştır. Ricardo bir malın değerinin, o malın üretiminde kullanılan emek miktarı tarafından belirleneceğini savunmuş ve Emek Değer Teorisi olarak adlandırılan ve Karl Marx'ın da artı değer kavramının oluşmasında temel olarak gördüğü teoriyi ileri sürmüştür.

Ricardo'ya göre emeğin de bir fiyatı diğer bir ifadeyle işçinin de bir ücreti vardır. İşçinin kendi geçimini sağlayabilecek ve neslini herhangi bir artma ve azalma olmaksızın sürdürebileceği ücret düzeyi, gıdaların ve temel ihtiyaçların fiyatını belirler. Sosyalistler tarafından toplumu yoksulluğa mahkûm ettiği düşüncesi ile eleştirilen bu kavram Geçimlik Ücret Teorisi olarak adlandırılır.

David Ricardo, iktisada yaptığı büyük katkılarla tanınmakla birlikte, en çok Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisini geliştirmesiyle tanınır. Karşılaştırmalı üstünlük, uluslararası ticaret için ülkelerin en çok, düşük üretim fırsat maliyetine sahip mallar üretmesinden fayda sağlayacağını teorize eder.

Ricardo büyüme modelinin varsayımları klasik modelin varsayımlarını içermekte ve Smith'in büyüme modeline benzer şekilde büyümenin sermaye birikimine bağlı olduğu görüşüne dayanmaktadır. Sermaye birikimini uyaran ise kâr motifidir (Alkın, 1992, s. 41). Ricardo, klasik görüşe azalan verimler kanununu ileri sürerek katkıda bulunmuştur. Ona göre, faiz haddinin üzerinde olan kâr haddi kapitalistleri tasarruf yaparak sermaye birikimine teşvik etmektedir. Başlangıçta ücret haddi doğal düzeyinde ise tasarruflar yoluyla ücret fonunun büyümesi ücret haddini bu düzeyin üzerine çıkarmaktadır. Fakat nüfus ücrete bağlı olarak değiştiği için, doğal ücret haddinin üzerindeki bir ücret haddi nüfus artışını uyarmaktadır. Ücret fonu sabit iken nüfus artışı emek arzında artışa sebep olacağından ücret haddi doğal seviyesine inmektedir (Öztürk, 2005, s. 23).

İktisadi büyümenin dinamiğini rant ve kar arasında ilişkilendirmeye çalışan Ricardo, kar oranlarını düşürecek işgücü ücretlerindeki artışları ise, ekonomiyi durgunluğa götüren neden olarak ileri sürmektedir. Ricardo'ya göre, zaman içinde teknolojik gelişmeyle birlikte üretim fonksiyonu devamlı olarak yukarı kayacak, ancak gerek azalan verim kanunu gerekse teknik ilerleme hızının düşüklüğü ekonomiyi mutlaka durgunluk noktasına eristirecektir.

J. M. Keynes; Neoklasik okulu eleştirdiği 1936 yılında çıkan “İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi” adlı eserinde yetersiz istihdam durumunda ekonomiye devletin el atması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Ekonomik büyümeye ilişkin ilk kuramları ortaya çıkaran Keynes’in ilk yaklaşımı, kısa vadeli eksik istihdamı gidermeye odaklıyken, uzun dönemli büyümeye yönelik bir analizin geliştirilememiştir (Taban, 2010, s. 9). Keynezyen teorinin verimlilik ve istihdam unsurlarının bileşenleri talepler doğrultusunda ele alınmıştır (Suiçmez, 2009, s. 10).

Ekonomideki durağanlığın üstesinden gelebilmek için Keynes, istek ve ihtiyaçların genişlemesinin gerektiğini savunmuştur. Bundan kasıt ise, genişleyen istek stoklarının eritilmesi, eriyen stokların yatırımlar için isteklendirilmesi, artış gösteren yatırımların gelişmeyi hızlandırması ve sonucunda eksik istihdam dengesinden tam istihdam dengesine ilerleneceği anlatılmıştır. Bu süreçte genişletici rolü olan bir etkenin dikkatten kaçırılmaması gerekmektedir. Otonom yatırımlarda gerçekleşen bir artış Keynes’e göre geliri bir katsayı (çarpan katsayısı) kadar daha çok arttırdığını göstermiştir (Acar, 2008, s. 78). Ayrıca Keynes’e göre otonom yatırımlar az gelişmiş ülkelerde devlet tarafından gerçekleştirilecek olsa da kalkınma ve büyümenin her bakımdan kaynak miktarı ve özelliği taşıyan artışlar olmuştur. Azgelişmiş ülkelerin yoksulluk sebebi olarak, yetersiz kaynaklar veya eldeki kaynakların kullanılabilmesinde istek ve beceri eksikliğinin olduğu vurgulanmıştır. Azgelişmiş ülkelerde daha hızlı ekonomik gelişmenin sağlanabilmesi için bir kaynak bulunması ve planlanmasının yapılması gerekmektedir. Bu açıdan Keynezyen yaklaşım ile azgelişmiş ülkelerin kalkınması için yeterli çözüme ulaşılamamıştır (Tüylüoğlu ve Çeştepe, 2004, s. 34).

K. Marx; Karl Marx, klasik büyüme modeli üzerinde çalışmalar yapan bir diğer iktisatçıdır. Kapitalist ekonomik düzenin işleyişini ortaya çıkarmaktan ziyade Karl Marx, toplumların anatomik yapısını ve toplumların hareket yasalarını ifade etmiştir. Bir toplumun anatomisini ortaya koyarken, toplumu hareket ettiren kaynak olarak maddi üretim kabul edilmiştir. Diğer bir deyişle, değerlendirilen ekonominin işleyiş ve düzeninin netliğe kavuşturulmadan toplumun hareket yasalarının belirlenemeyeceğini savunmuştur. Bu da ekonomik düzenin irdelenmesinin toplum yapılarının açıklanmasında bir araç olarak kullanıldığı anlamına gelmektedir. Bu sebeple Marx’ın diyalektik materyalist teknikler kullanarak ortaya koyduğu büyüme kuramının bu bakış açısı ile değerlendirilmesi gerekmektedir (Kaynak, 2011, s. 42).

Marx'a göre, aynı yıl içinde yemden üretilen sabit sermaye ile işçi başına artı değer ve değişir sermayenin toplamı bir yılda işçi başına yaratılan değere eşit olmaktadır. Söz konusu süreçte sabit sermayeyi meydana getiren unsurlar ise, fiziksel anlamda yardımcı olan makineler, araç-gereçler, aletler, binalar ve çeşitli ürünler olarak nitelendirilmektedir. Marx'a göre değer ortaya koymak için sabit sermayeyi oluşturan etkenlerin gerekli olduğu fakat yeterli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çünkü bu etkenler kendi başlarına bir değer ortaya koymamaktadır. Değişir sermayeden kasıt ise, kullanılan emeğe yönelik ücretlerdir. Dolayısıyla değer yaratan sermaye değişir sermaye olarak nitelendirilmiştir. Toplam değer ve toplam değeri ortaya çıkarmak için yapılan harcamalar arasındaki fark artı değer olarak kabul edilmiştir (Acar, 2008, s. 68). Ayrıca modelin temel varsayımları şu şekilde sıralanmaktadır;

- Ekonomi sistemi içerisinde iki grup bulunmaktadır. Bunlar kapitalistler ve işçiler olarak belirtilmektedir. Ekonomi içinde en verimsiz etkinlik kapitalistlerin tüketimleridir.
- Malların tamamı ederlerinin üzerinde bir fiyatla piyasaya sunulmaktadır. Bu modelde, değerler üretim fiyatlarına dönüşümünden ayrı tutulmuştur. Kesimler arasında alışveriş olmamakta yani her kesim kendi sermayesini kullanmaktadır.
- Kapitalistlerin elde etmiş olduğu tüm artık-değerlerin tüketim malları için kullanılmaktadır. Kapitalistlerin tam bir tasarruf ya da tam bir yatırımı olmamaktadır.
- Ücret haddi geçim sınırındadır. İşçiler bütün ücretlerini ücret malları için kullanmaktadır. Bununla birlikte artık-değer oranı her kesimde aynıdır.
- Dış ticaretin olmadığı kapalı bir ekonomidir.
- Teknik alanda değişim yoktur. Diğer bir deyişle her iki kesimdeki sermayenin organik birleşiminde bir değişimin bulunmamaktadır (Kaynak, 2011, s. 46).

Marx'ın ekonomik büyüme modeline yönelik bazı eleştiriler bulunmaktadır. Çağımızda gelişmiş ülkelerin büyümesinde Marx'ın belirlediği çizgide ilerlememektedir. İlk olarak gelişmiş batı ülkelerinde işçi ücretlerinin artırılması ve çeşitli toplumsal politika tedbirleri ile birlikte refah devletleri olma yolunda adımlar atmaktadırlar. Bu sonuca ulaşmalarında devlet ile birlikte aydınların işçi haklarını korumak adına özverili olmaları etkilidir. Ücretlerdeki artışların seri teknik ilerleyişin sağladığı verimlilik artışı ile birlikte yürütülmesinden dolayı karlarda düşüş yaşanmasının engellenmesinin yanında ücretler ile birlikte karlarda da artışlar meydana gelmektedir (Acar, 2008, s. 71). Ayrıca

sermayenin organik bileşimindeki yükseliş teknolojik gelişmeler sonucunda meydana gelmiştir. Teknolojik gelişmenin ise, kar oranlarındaki azalmalar üstünde engelleyici bir görevi oldmaktadır. Sermayenin organik bileşimi artış gösterirken kar oranlarında azalma görülmüyorsa karşılaşılabilecek sonuçlar bulunmaktadır. Bu sonuçlar arasında kapitalistlerin yarışının şiddetlenmeyecek olması ve teknik değişimler sonucu emekten tasarruf edici özellikte olmayabileceği yer almaktadır. Böylelikle yedek sanayi ordusu olarak Marx'ın ifade ettiği teknolojik işsizlik oranının artış göstermeyebileceği ifade edilmektedir (Berber, 2006, s. 96).

J. A. Schumpeter; Ekonomide yeniliklerin ve girişimciliğin önemini en iyi açıklığa kavuşturan iktisatçılardan biri olarak Schumpeter gösterilmektedir. Ona göre kapitalist millet üç tip dalgalanmaya sahne olmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır:

- Üç ile dört sene süreli “Kitchin” dalgalan,
- Yedi ile on bir sene süreli “Juglar” dalgalan,
- Elli-altmış sene süreli “Kontradief” dalgalan (Acar, 2008, s. 73).

Bu dalgalanmalar kendilerini saptayan iktisatçıların adını almaktadır. Schumpeter bu dalgalanmaları girişimcinin görevi olarak ve değişimlerle açıklamaktadır. Ona göre yeniliklerin yaşama aktarılması yatırımla mümkündür. Söz konusu yatırımların tesirleri ise belirli bir noktada toplanarak belli vakitlerde kümelenmektedir. Birbirinden ayrı olan bu yenilikler ve yeniliklerin yürütülebilmesi için yapılan yatırımların tesirleri farklı dönemlerde meydana gelmektedir. Bu da kapitalist düzenin gelişim göstermesini sağlayan dalgalanmalara yol açmaktadır (Acar, 2008, s. 73). Bu süreçte ekonomik büyümenin sağlanması yeniliklere ağırlık verme ile mümkün hale gelmektedir. Bu yeniliklerin girişimciler aracılığı ile ticari hayatta uygulama alanı elde etmektedir. Girişimciler sayesinde kapitalizm durağan süreçten uzak evrimsel bir kapsama girmektedir. Yenilikler sayesinde kapitalizmin sürekli dinamik ve değişir bir durumda olduğu savunulmaktadır. Schumpeter'in odaklanmış olduğu yaratıcı yıkım, yeniliğin katkısı ile birçok sektörün küçülmesine ve yok olmasına yol açabilmektedir. Bunun yanında yeni sektörlerin gelişerek farklı kurumları içine aldığı, bir sektör kaybolurken diğer bir sektörün ortaya çıktığı görülmektedir (Doğan, 2014, s. 368).

Klasik büyüme modeli genel kabul görmüş bir model olmasına rağmen, modele yönelik bazı eleştiriler de söz konusudur. Klasik büyüme modelinin çağımızdaki gelişmiş ülkelerin gelişim sürecine açıklama getirmekte yetersiz kalmaktadır. Aynı zamanda bu

modelin günümüz az gelişmiş ülkelerinin de gelişiminde katkı sağlayıcı niteliklere sahip olmadığı ifade edilmektedir. Bunun sebebi modelin dayanmış olduğu varsayımların büyüme deneyimlerine ve gerçeklere aykırı olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, ekonomilerin sürekli tam rekabet ve tam istihdam şartları ile çalışması imkânsız olarak nitelendirilmektedir. Bununla birlikte, Malthus'un nüfus teorisinin de zamanla ciddiyetini kaybettiği görülmektedir. Ancak model, ilk kez ortaya atılan, sistematik bir model olması açısından önemini korumaktadır (Acar, 2008, s. 65-66).

1.1.3.2. Post-Keynesyen Büyüme Modelleri

Post Keynesyen görüş, ortodoks ekonomi düşüncesinin ortaya koyduğu ekonomi politikalarına karşı alternatif bir yaklaşım olarak gelişmiştir. Post Keynesyen görüş, belirsizliğin hâkim olduğu dünyada gerçek ekonomik sorunlarla ilgilenmekte ve ekonominin nasıl işlediğini ve nasıl işlemesi gerektiğini açıklamaya çalışmaktadırlar. Böylece Neoklasik Teorinin ihmal ettiği dalgalanmaların kaynağının ne olduğu ve ne yapılması gerektiği gibi sorulara cevap aranmıştır (Tiryaki, 2007, s. 128). Post-Keynesyen büyüme teorilerini geliştiren iktisatçılar aşağıda başlıklar halinde açıklanmıştır.

Harrod-Domar Modeli; Harrod da Keynes gibi ekonomide ihtiyaç duyulan istihdam dengesinden sürekli tam istihdam dengesine ulaşmanın metotlarını araştırmıştır. Bu iki iktisatçı arasındaki ayrım ise, Keynes'in makro-statik bakımdan ele aldığı problemi, Harrod'ın makro-dinamik bakımdan incelemesidir. Harrod-Domar modeli ekonomik büyümenin gerçekleşmesi için idareli harcamalara ve tasarrufa önem verilmesi gerektiğini savunmuştur (Acar, 2008, s. 83). İdareli kullanım dönemi içerisinde bazılarının o anki harcamasını finanse edebilmek için ödünç aldığı, ancak bütün olarak, ulusal tasarrufların genel olarak olumlu olmasıdır. Bütün gelirlerin o dönemdeki harcama için elden çıkarılmaması gerektiği ifade edilmektedir. Harcamalardan vazgeçilerek, hane halkı şirketlerin sermaye ürünleri satın almak amacıyla kullanabileceği bir fon havuzu ortaya çıkarmaktadır. Buna yatırım hareketi denilmektedir. Satın alma gücü, kişisel olarak geri ödemeli vermeler, bankalar, borsalar ve hükümetler gibi finansal araçlarla tasarruflardan yatırımcılara kanalize edilmektedir (Berber, 2006, s. 103).

Büyüme döneminin başlangıcında idareli kullanımın olması sayesinde yatırımın gerçekleşebileceği ve böylelikle büyüme sağlanabilmektedir. Bu düşünce iktisadi

büyüme teorisinin kolay ve başlangıç kısmı olarak nitelendirilmektedir. Söz konusu bu durumda makroekonomik denge düşüncesi gizli olmaktadır.

Eğer üretim gerçekleşmesi durumunda dışarıya akan gelir ve satış sağlandıkça şirketlere geri akan geliri sunan bir devre diyagramını göz önüne serersek, tasarrufları sistemden bir problem görebilirsiniz: yalnız başına harcama ürünleri için olan istek, bu isteği meydana getirmiş olan gelirden daha düşük olmaktadır. Sermaye ürünleri için olan istekleri ile yatırımcılar bu açığı ortadan kaldırmaktadırlar. Yatırım arzusunun, idareli kullanım sızıntısını tam olarak karşılayan bir seviyede bulunduğu makroekonomik denge sağlanmaktadır (Berber, 2006, s. 103).

Domar'ın büyüme modelinde idareli harcama ve tasarruflu olmanın yanı sıra tam istihdam durumundan yola çıkılarak bunun akım halinde korunabilmesi açısından olanakları araştıran bir model olarak nitelendirilmektedir. Diğer bir deyişle Domar, büyüme modelinin temel paydası olarak ortaya atılan ek üretim sınırlarını emcek talep miktarını bulmak olarak ifade edilmektedir (Kaynak, 2011, s. 114). Keynes analizinin sorgulanması sırasında Harrod-Domar büyüme örneklerine yönelik yapılan eleştiriler de artış göstermiştir. Bu eleştiriler genel olarak şu şekilde sıralanmıştır;

- İki örnek de soyut ve hesap edilmesi güç terimler üzerine kurulmuştur. Sermaye-hasıla oranı, sermayenin verimliliği ve idareli kullanım eğilimi ile ilgili değerlerin hesap edilmesi oldukça güçtür. Bununla birlikte hesap edilen değerlerin güvenilirlik konusunda tartışmalı olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla Domar'ın çalışmasında vurgulamış olduğu gibi örneğin sonuçlarının kesinlikten çok eğilimleri göstermek amacıyla kullanılmasının daha iyi olacaktır.
- Sermaye-hasıla katsayısının hesabı yapılırken ekonomide sektörel bir ayırım yapılmamış, ekonominin bütünü simgeleyen tek bir katsayı dikkate alınmıştır. Ekonominin tümü için tek bir katsayı hesap edilerek yapılan çözümlemeler yanıltıcı sonuçlara sebep olmaktadır. Çünkü sektörlerin ekonomideki duruşları birbirlerinden oldukça farklıdır.
- Sermaye-hasıla oranı ve tasarruf eğilimi kısa ve uzun süreçler itibariyle birbirlerine eşit ve sabit olarak kabul edilmesi hatalı bir varsayım olmaktadır. Sermaye-hasıla oranının sabit kabul edilmesi üretim etkenleri arasında yerine koyma olamayacağı ve teknolojik gelişmenin bulunmaması anlamına gelmektedir.

- Her iki örnekte de üretim artışını etkilemesi açısından tek etken olarak sermaye kabul edilmiştir. Teknolojik gelişmeler ve emeğin üretime faydası göz ardı edilmiştir (Berber, 2006, s. 136-137).

1.1.3.3. Neo-klasik Büyüme Modeli

Neoklasik iktisat egemen iktisat anlayışı olarak öne sürülmektedir. Neoklasik iktisat çözümlemesinde ekonomik büyüme dönemi, toplam üretim işlevi bakımından sadece fiziksel sermaye ile değil etkenlerin tamamı ile alakalı olduğu belirtilmektedir. Etkenlerin herhangi birinde oluşan artış, söz konusu etkenin marjinal verimliliğine göre, üretim miktarı konusunda da artışa neden olduğu görülmektedir. Böylelikle neo-klasik büyüme teorisinin kapitalizmin devamlı tam istihdamda büyüme sağlayabileceği sonucunda varılmaktadır. Neo-klasik büyüme örneklerinin genel olarak tam bir yarış piyasası önermelerini benimsediği görülmektedir. Geleneksel neo-klasik çözümlemenin egzojen büyüme örneği olarak görülmesinin nedeni büyümenin gerisindeki değişkenlerin dışında saptanıyor olması olarak ifade edilmektedir (Gönel, 2010, s. 71).

1.1.3.4. Modern Büyüme Modelleri

Klasik düşünceden sonra, çağdaş ve modern büyüme teorilerinin ortaya çıkmasında 1929 Büyük Dünya Buhranı ve II. Dünya Savaşı'nda sonra milletler arasındaki gelir farklılıklarının artış göstermesi önemli bir etken olmuştur (Berber, 2006, s. 101). Modern büyüme teorilerini geliştiren iktisatçılar aşağıda başlıklar halinde açıklanmıştır.

P. Romer Modeli; Bu modelde ekonomik büyüme unsurlarından teknolojik değişime dikkat çekilmiştir. En yüksek karı amaçlayan firmaların verdiği yatırım kararları ile teknolojik gelişmelere dolayısıyla da değişime ortam hazırlamıştır. Ekonomi alanlarının teknolojik gelişmeler sayesinde sermaye birikimlerini devam ettirmeleri konusunda özendirilmiştir. Teknolojik gelişmeler ile birlikte sermayenin verimliliğinin yükselmesine imkân sağlamıştır. Piyasa yönlendirmelerine yanıt veren bireylerin bilinçli eylemleri sonucunda teknolojik değişim ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla teknoloji içsel bir değişken olarak tanımlanmaktadır. Ancak teknik alandaki gelişmelere katkı sağlayanların piyasa teşvikleriyle güdülenmesi şeklinde bir algının oluşmaması gerekmektedir. Devlet eliyle desteklenen bilimsel çalışmalar teknolojik gelişmeler açısından önem taşımaktadır. Bu model bağlamında yeni bilginin ortaya çıkması halinde sadece bir kez sabit bir

maliyete katlanılmış, bilginin yeniden kullanılması sonucunda ek bir maliyetin olmadığı savunulmuştur (Türker, 2009, s. 89). En belirgin özelliği ise, ülkeler arası ticaret ve mal farklılaştırması aracılığıyla oluşan piyasadaki artışın, gelire katkısının yanı sıra büyümeye katkı da sağlamasıdır. Daha büyük piyasa, daha çok araştırma ve daha hızlı büyümeye ortam hazırlamıştır. Piyasa büyüklüğü Romer modeline göre nüfus değil beşerî sermaye stoku ile ölçülmektedir (Özer ve Çiftçi, 2009, s. 221).

R. Lucas Modeli; Lucas 1988’de yayınladığı “On the Mechanics of Economic Development” adlı çalışmasında, beşerî sermaye faktörlerinin büyüme modelindeki etkisi üzerinde durmuştur. Çalışmasında beşerî sermayenin bireyler ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine odaklanmıştır. Lucas’ın bir ülkenin ekonomisinin gelişiminde ve büyümesinde fiziki sermayeye göre beşerî sermaye değişkenlerinin daha etkili olduğu ve beşerî sermayenin fiziki sermayenin etkisini arttırdığını iddia ettiği etmektedir (Akça, 2014, s. 62).

Lucas, uzun vadeli ekonomik gelişmenin ana etkeni olarak teknolojik gelişme yarışının somut bir göstergesi olan beşerî sermaye ile bağdaştırıldığını savunmaktadır. Bu bağlamda Lucas Modeli’nin temel öngörüsü beşerî sermayesi güçlü olan ülkelerin zayıf olan ülkelere göre daha hızlı ekonomik artış göstereceğidir. Bu model kapsamında sermaye birikimi ve işgücünün birbirinden ayrı olarak azalan marjinal verimliliğe sahip olduğu, beşerî sermayenin azalan verime dahil olmadığı düşüncesinin hâkim olduğudur. Beşerî sermayenin önemli bir bileşeni olan eğitimin aşağıda belirtilen işlevleri sebebiyle ölçeğe göre artan getirisinin temel unsurlarından olan dışsal (externality) kavramını oluşturmaktadır;

- Eğitimli kişiler çeşitli eğitim süreçlerinde almış oldukları bilimsel teknik bilgiyi çalıştıkları üretime yansıtmaktadır.
- Eğitimli kişiler yeni teknik gelişmeler ve değişen çalışma şartlarını benimseyip bu bilgileri uygulayıp ilerletmeye eğilimli olmuşlardır.
- Eğitimli insanların bilgi paylaşımı daha fazla olmuştur (Karşıyakalı, 2008: 49).

Barro Modeli; Barro modeli Robert J. Barro’nun 1990 yılında yayınlanan çalışmasını temel almaktadır. Lucas modelinde beşerî sermaye birikiminin ortaya çıkarmış olduğu dışsallık, sermayeye göre düşen getiri olasılığını telafi eden bir etkene sebep olmaktadır. Böylelikle içsel büyüme gerçekleşmektedir. Barro modelinde ise beşerî sermayenin yerini, kamu harcamaları almaktadır (Kaynak, 2011, s. 225). Barro

çalışmalarında genel olarak, ekonomik büyümeyi teknolojik gelişmeler, kamu harcamaları ve beşerî sermaye seviyeleriyle bağdaştırmıştır. Hükümetin ekonomik büyümeyi gerçekleştirmesi hakkındaki sorumluluğu özel sektörün aktif olamadığı alanlarda özel sektörü uyararak yatırımlara teşvikler yapmasını sağlamak olarak ifade edilmektedir. Barro, vergi indirimi uygulamasının, sermaye birikiminin gerçekleştirilmesinde önemli bir paya sahip olduğunu düşünmektedir. Bu sebeple kamu harcamaları ekonomik büyümenin itici unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Barro, çalışmasında teknik alandaki gelişmeler ve beşerî sermaye bileşenlerinin ekonomik büyüme üstündeki katkısını değerlendirdiği, beşerî sermayenin ülkenin teknik anlamda gelişimine katkı sağlayacağını savunmuştur. Beşerî sermaye ögesi olan eğitimin, doğurganlık üzerinde etkili olduğu ifade edilmektedir (Akça, 2014, s. 66).

1.1.3.5. Turizme Dayalı Ekonomik Büyüme Modelleri

Turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analizi, son yıllarda turizm literatüründe oldukça ilgi çeken bir araştırma alanı olmuştur. Bununla birlikte turizm sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi üzerine yapılan araştırmalar çelişkili sonuçlar ortaya koymakta ve bu ilişki henüz sorgulanmaya açık bir konu haline gelmektedir.

Chatziantoniou vd. (2013) turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyle ilgili dört ana görüş olduğunu ifade etmişlerdir. Bu görüşler (i) turizme dayalı büyüme (TDB) hipotezi, (ii) büyümeye dayalı turizm (BDT) hipotezi, (iii) geri besleme hipotezi ve (iv) yansızlık hipotezi başlıkları altında ele alınmaktadır.

Turizm liderliğindeki ekonomik büyüme hipotezi olarak da bilinen turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezi (TDB) iki değişken arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğunu, turizmin ekonomik büyümenin ana kaynağını oluşturduğunu ve turizmin ekonomik büyümenin önemli bir itici gücü olduğunu savunur (Brida, Carrera ve Risso, 2008, s. 1) Turizm dayalı ekonomik büyüme hipotezi (TDB) ekonomik büyümenin yalnızca bir ekonomideki emek ve sermaye miktarının artmasıyla değil, aynı zamanda ihracatın artmasıyla da gerçekleştirilebileceği varsayımından yola çıkan doğrudan ihracata dayalı büyüme teorisinden türetilmiştir (Brida, Cortes-Jimenez ve Pulina, 2016, s. 397). Bu hipoteze göre turizm görünmez bir ihracat kalemidir (Bahar, 2006, s. 140). Yabancı turistlerin bir başka ülkede yapmış oldukları turizm amaçlı harcamalar, o ülkeye sağladığı döviz geliri açısından aynen mal ihracatında olduğu gibi bir ihracat etkisi

yapmakta ve turizmin uzun dönemde ekonomik büyümeye neden olabileceği kabul edilmektedir (Balaguer ve Jorda, 2002, s. 878). Bunun yanı sıra TDB hipotezine göre, ek çoğaltıcı etkileri nedeniyle turizmden ekonomiye doğru bir fayda akışı vardır. Turizm sektörü genellikle doğrudan finansal faydalar, yatırımların artması, küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ'ler) verimliliğinin ve rekabet gücünün artması, istihdamın artması gibi faydalar yaratarak ülke ekonomilerine olumlu katkılarda bulunur. Bu hipotezin geçerli olduğu ekonomilerde hükümet, ulaşım, kamu güvenliği ve barınma gibi altyapının rafine edilmesine daha fazla çaba sarf etmelidir ve yerli ve yabancı turistleri çekmek için daha fazla yatırım planlamalıdır (Wu vd., 2018, s. 3)

Büyümeye dayalı turizm (BDT) hipotezinde, ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğundan bahsedilmektedir. BDT hipotezine göre turizmin büyümesi, ekonomik büyümenin ve ekonomik faaliyetlerin artmasının yani iyi planlanmış ve iyi uygulanmış ekonomi ve altyapı politikalarının bir sonucudur (Narayan, 2004, s. 421). Ekonomik olarak daha güçlü ekonomiler turizme daha fazla kaynak ayıracaktır. Bu nedenle, politika yapıcılar öncelikli olarak büyümeyi teşvik edici politikalar geliştirmelidir (Wu vd., 2018, s. 3). Bu hipotez ekonomik büyümenin turizmi yönlendirdiği ekonomilerde ortaya çıkmaktadır. Bu hipotez geçerli iken ekonomik büyümeyi artıracak politikalar bölgeye daha fazla turist çekecektir (Oh, 2005, s. 40).

TDB ve BDT hipotezinin kesişiminden oluşan geri besleme hipotezi, turizm ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin çift yönlü olduğunu ileri sürmektedir. Geri besleme hipotezinin geçerli olduğu ekonomilerde turizm teşvik politikaları ve ekonomik büyümeyi canlandıracak politikalar birbirini tamamlamaktadır (Oh, 2005, s. 41). Yani, hem turizm hem de ekonomik büyümeye odaklanan politika yapıcılar için karşılıklı fayda ortaya çıkacaktır (Wu vd., 2018, s. 4)

Yansızlık hipotezi, turizm ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensel bağ bulunmadığını ifade etmektedir. Bu hipoteze göre turizm ile büyüme birbirinden etkilenmemektedir ve turizm odaklı politikalar ile büyüme odaklı politikalar ayrı stratejiler olarak ele alınmalıdır (Phiri, 2016, s. 32).

Turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkilere ilişkin daha önceki çalışmalar, aynı konu veya bölgede farklı ülkeler için farklı sonuçlar, aynı ülke içindeki farklı zaman dilimleri ve farklı bölgelerdeki farklı metodolojiler nedeniyle çelişkili sonuçlar ortaya koymaktadır.

Ülkeye özgü çalışmalara örnek olarak; Dritsakis (2004), Yunanistan üzerine yapmış olduğu araştırma geri besleme hipotezini desteklemiş yani turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Chou (2013) tarafından 10 ülke üzerinde yapılmış olan çalışmada Bulgaristan, Romanya ve Slovenya’da yansızlık hipotezinin desteklendiğini yani turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığını; Kıbrıs, Letonya ve Slovakya’da turizmde dayalı büyüme hipotezinin desteklendiğini (turizmin gelişiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu), Estonya ve Macaristan için geri besleme hipotezinin geçerli olduğu, Çek Cumhuriyeti ve Polonya’da ise ekonomik büyümeden turizm harcamalarına doğru ters bir ilişki bulunduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Türkiye için yapılan ampirik çalışmalara bakıldığında, çalışmaların çoğu turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye için geçerliliği ortaya koyan sonuçlar elde etmiştir (Gündüz ve Hatemi-J, 2005; Ongan ve Demiröz, 2005; Kaplan ve Çelik, 2008; Zortuk, 2009; Husein ve Kara, 2011; Işık, 2012; Coşkun ve Özer, 2014; Ertugrul ve Mangir, 2015). Bununla birlikte Katırcıoğlu (2009) ve Arslantürk vd. (2011) turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye için geçerli olduğuna dair herhangi bir bulgu elde edememişlerdir.

1.1.4. Ekonomik Büyümenin Göstergeleri

Ekonomik büyümeyi etkileyen unsurlarda olduğu gibi ekonomik büyümenin göstergeleri de çeşitlilik arz etmektedir. Temel büyüme göstergeleri aşağıda ki başlıklar halinde açıklanabilir.

1.1.4.1. Kişi Başına Düşen Milli Gelir

Ekonomik büyüme, bir ülkenin ekonomik gelişmişlik seviyesini ölçmek için kullanılan bir kavramdır. Genel olarak, bir ülke ne kadar yüksek ekonomik büyüme oranına sahipse, o kadar gelişmiş kabul edilir. Bununla birlikte, ekonomik büyümenin tek başına bir ülkenin gelişmişlik seviyesini tam olarak yansıtmadığı da unutulmamalıdır. Ekonomik büyüme, bir ülkenin veya bölgenin ekonomik faaliyetlerinin belirli bir dönemde artmasıdır. Ekonomik büyüme göstergeleri, ekonomik büyümenin seviyesini ve yönünü ölçmek için kullanılan verilerdir.

Kişi başına düşen milli gelir, bir ülkedeki milli gelirin ülke nüfusuna bölünmesiyle elde edilen bir göstergedir. Bu gösterge, bir ülkenin ekonomik büyümesinin önemli bir göstergesi olarak kullanılır (İzgi ve Yılmaz, 2018, s. 54-56).

Kişi başına düşen milli gelir, bir ülkenin ekonomik refahını ölçmek için kullanılır. Bu gösterge, bir ülkedeki her bireyin ortalama gelirini ifade eder ve farklı ülkelerin ekonomik büyüklüklerini ve gelişmişlik seviyelerini karşılaştırmak için kullanılabilir. Örneğin, bir ülkenin milli geliri yüksek olmakla birlikte, nüfusu da yüksekse ve kişi başına düşen milli geliri düşük ve dolayısıyla o ülkenin refah seviyesi de düşük olacaktır. Benzer şekilde, bir ülkenin milli geliri düşük olsa bile, nüfusu da az ise ve kişi başına düşen milli geliri yüksekse, o ülkenin refah seviyesi de yüksek olabilir. Kişi başına düşen milli gelir, bir ülkenin ekonomik büyüme oranının yanı sıra, gelir dağılımı ve sosyal refah gibi diğer faktörlerle birlikte değerlendirilerek, o ülkenin ekonomik refahının daha kapsamlı bir şekilde ölçülmesine yardımcı olabilir (Yıldız ve Berber, 2016, s. 66).

Kişi başına düşen milli gelir, ekonomik büyümenin bir sonucu olarak artabilir. Bunun nedeni, bir ülkenin ekonomisi büyüdükçe, genellikle daha fazla mal ve hizmet üretilmesi ve daha yüksek ücretler ve karlılık elde edilmesiyle birlikte, genel refahın artmasıdır. Bu da genellikle, kişi başına düşen milli gelirin yükselmesine neden olur (Kaynak, 2011, s. 21-22).

Ekonomik büyüme, bir ülkenin toplam milli gelirinin artmasıdır. Bu da genellikle, daha fazla istihdam, yatırım ve üretim faaliyetleri ile birlikte, ülke içindeki iş fırsatlarının ve gelirlerinin artması, kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi ve sosyal refahın artması gibi sonuçlara yol açar. Bu da genel olarak kişi başına düşen milli gelirde yükselme olmasını sağlamaktadır (Han ve Kaya, 2008, s. 44-46). Ancak, kişi başına düşen milli gelir ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki her zaman doğrusal değildir. Bazı durumlarda, bir ülkenin ekonomisi büyüdüğünde, ekonomik aktiviteler daha belirli bir kesim tarafından kontrol edilir ve ülke içindeki gelir dağılımı dengesizleşebilir. Bu durumda, ekonomik büyüme, kişi başına düşen gelirin artmamasına veya hatta azalmasına neden olabilir. Ayrıca, çevre kirliliği gibi çevresel faktörler de göz önünde bulundurulmadığında, ekonomik büyüme, bir ülkenin uzun vadeli sürdürülebilir kalkınması için zararlı olabilir.

1.1.4.2. Gelir Dağılımı

Ekonomik büyümenin iktisat literatüründe sıkça tartışıldığı görülmektedir. Ancak refah açısından sadece ekonomik büyümenin yeterli olmadığı belirtilmektedir. Büyüme sürecinde yaşanan yetersizlikler arasında gelir dağılımının adil olması önemli bir konu olarak dikkat çekmektedir (Ersungur vd., 2020, s. 227; Çakmak ve Tosun, 2017, s. 34). Bu kapsamda milli gelir dağılımı diğer bir deyişle gelir dağılımı iktisat biliminde en önemli konulardan biri olarak görülmektedir. Gelir dağılımı dengesi hususu, hemen hemen tüm ülkelerde iktisat politikalarının en önemli hedeflerinden olarak dikkat çekmektedir. Gelir dağılımı konusu, sosyal bir problemten öte aynı zamanda ekonomik bir problem olarak da karşımıza çıkmaktadır (Peçe vd., 2016, s. 135). Üretimin hiç olmadığı kadar arttığı ve ileri teknolojilerin kullanıldığı günümüz dünyasında gelirin ise hiç olmadığı kadar adaletsiz paylaşıldığı görülmektedir. Gelirin oluşturulması kadar elde edilen hasılanın paylaşımı da ekonomik sürdürülebilirlik ve devamlılık açısından o derece önem arz etmektedir. Eğer toplumdaki her birey gelirden aynı oranda pay alırsa gelir dağılımında eşitlik sağlanabilmektedir. Ancak bu eşitlik sağlanmadığında gelir eşitsizliği ile karşı karşıya kalınmaktadır (Şengür, 2020, s. 332).

Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişki hakkında teorik tartışmalar ve ampirik çalışmaların yoğun bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Bazı çalışma ve araştırmalar gelir eşitsizliğinin, toplumda oluşturulan zenginliğin dağıtılması ya da refahın artırılması ile çözülebileceğini değerlendirmektedir. Bazılarında ise refah temelinde yaşanan eşitsizliğin toplumdaki bazı kesimlerin lehine ekonomik pastayı daha büyük hale getirmesinden ötürü eşitsizliğin ekonomik büyüme ile azaltılabileceği ve ekonomide düşük gelir elde eden dezavantajlı gelir gruplarının daha fazla gelir elde edebileceği değerlendirilmektedir (Aktaş, 2019, s. 1). Bunun yanında yapılan çalışmalar gelir dağılımındaki adaletsizliğin en aza indirilmesinde ekonomik büyümenin koruyucu bir role sahip olduğunu göstermektedir (Şengür, 2020, s. 331).

1.1.4.3. Ülkelerin Nakit Sermaye Akışları

Uluslararası nakit sermaye girişi ve çıkışı, ülkeler arasındaki finansal işlemler sonucunda gerçekleşen bir kavramdır. Nakit sermaye girişi, bir ülkeye doğru gerçekleşen döviz yatırımlarını ifade ederken, nakit sermaye çıkışı ise bir ülkeden başka bir ülkeye doğru gerçekleşen döviz çıkışlarını ifade eder. Bu işlemler, genellikle yabancı yatırımcıların bir ülkedeki finansal piyasalarda yatırım yapması veya yerli yatırımcıların

yurtdışındaki finansal piyasalara yatırım yapması ile gerçekleşmektedir (Savcı, 2009, s. 14-15).

Nakit sermaye girişi ve çıkışı, bir ülkenin ekonomik büyüme oranını etkileyebilir. Nakit sermaye girişi, ülkedeki yatırım imkanlarının artmasına neden olabilir, bu da ekonomik büyümeyi teşvik edebilir. Ancak aynı zamanda, yabancı sermayenin aşırı birikimi, finansal istikrarsızlık, enflasyon ve kur baskılarına neden olabilir. Nakit sermaye çıkışı ise, bir ülkedeki sermaye birikimini azaltarak ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilir ve ayrıca finansal piyasalarda likidite daralması yaratabilir. Örneğin, son yıllarda Türkiye'de yüksek enflasyon, politik istikrarsızlık ve yatırımcıların Türk Lirası'na olan güveninin azalması nedeniyle nakit sermaye çıkışları gözlemlenmiştir. Benzer şekilde, Arjantin gibi ülkelerde de yüksek enflasyon ve finansal istikrarsızlık nedeniyle nakit sermaye çıkışları yaşanmıştır. Öte yandan, Çin gibi ülkeler, yüksek tasarruf oranları ve düşük maliyetli üretim avantajları nedeniyle yabancı yatırımcıları çekerek nakit sermaye girişi almaktadır (Köksal, 2016, s. 26-29).

Sıcak para, bir ülkeye kısa süreli olarak giren ve çıkan sermaye hareketlerini ifade eder. Bu sermaye hareketleri, ülkelerin ekonomik büyümesi ve finansal istikrarı üzerinde önemli etkilere sahip olabilir.

Öncelikle, bir ülkeye giren sıcak para miktarının artması, o ülkedeki finansal piyasaları canlandırarak borsa endekslerinin yükselmesine, faiz oranlarının düşmesine ve dolayısıyla yatırım yapmanın cazip hale gelmesine yol açabilir (Shigehara, 1998, s. 3). Örneğin, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde görülen kısa süreli sermaye girişi, borsalardaki yükseliş, döviz kurlarındaki düşüş ve ekonomik büyümenin artışı gibi etkilere neden olmuştur. Ancak, sıcak para miktarının hızla azalması veya ülkeden çıkması da ciddi sonuçlar doğurabilir. Özellikle, ülkede kısa vadeli yatırım yapan spekülörlerin ani bir şekilde çıkması, borsalardaki düşüş, faiz oranlarındaki artış, döviz kurlarındaki yükseliş ve ekonomik durgunluk gibi olumsuz etkiler yaratabilir. Örneğin, 2013 yılında gelişmekte olan ülkelerde yaşanan sermaye çıkışları, endüstriyel üretimin düşmesi, para birimlerinin değer kaybetmesi ve ekonomik büyümenin yavaşlaması gibi sonuçlar doğurmuştur (Mercan ve Peker, 2013, s. 112-114).

Sonuç olarak, sıcak para girişi veya çıkışı ülkenin ekonomik büyümesi ve finansal istikrarı üzerinde önemli etkilere sahip olabilir. Bu nedenle, ülkeler sıcak para giriş ve çıkışlarını sınırlamak veya yönetmek için çeşitli politikalar uygulamaktadır.

1.1.4.4. Enflasyon

Enflasyonun iktisadi büyüme üzerine olan etkisi oldukça uzun bir zamandır iktisat literatüründe tartışılan ve üzerinde tam bir fikir birliğinin sağlanamadığı konuların başında gelmektedir. Enflasyon olgusunun toplumun oldukça büyük bir kesimi üzerinde etkileri olması nedeniyle, konuya bu denli fazla ilgi gösterilmiştir.

Enflasyon, genel olarak bir ekonomideki mal ve hizmetlerin genel fiyat seviyesinin sürekli olarak yükselmesidir. Enflasyon, bir para biriminin satın alma gücünün düşmesine neden olur ve bu da insanların alım güçlerinin azalmasına sebebiyet vermektedir (Karluk, 1973, s. 1).

Enflasyonun nedenleri arasında talep ve arz faktörleri, para arzındaki artış, maliyetlerdeki artış, vergi artışları gibi pek çok sebep bulunabilir. Enflasyon oranı, fiyatların ne kadar hızla yükseldiğini gösterir ve enflasyon oranı genellikle yıllık olarak hesaplanır. Enflasyonun farklı türleri bulunmaktadır. Örneğin, talep enflasyonu, ekonomideki talebin arzı aşması sonucu ortaya çıkar. Maliyet enflasyonu ise, üretim maliyetlerindeki artışlar sonucu ortaya çıkar. Bunun yanı sıra, açık enflasyon, ülkeler arasındaki ticaretteki dengesizliklerden kaynaklanır (Seyidoğlu, 2002, s. 48-49).

Enflasyon ekonomik faaliyetler üzerinde birçok etkiye sahiptir. Enflasyon, bir ekonomide fiyatların artışı nedeniyle, yatırım ve tüketim kararlarının bozulmasına, ekonomik büyüme hızının düşmesine, işsizlik oranının artmasına ve yoksullaşmaya sebep olabilir. Enflasyonun artması ve azalması ülkelerin ekonomik büyüme oranları üzerinde farklı etkiler gösterebilir (Balatti, 2020, s. 23-24). Bu etkiler, enflasyonun şiddetine, süresine ve nedenlerine bağlı olarak değişebilir. Aşağıda, bu etkilerin bazı örnekleri sunulmuştur:

- Enflasyonun artması: Yüksek enflasyon oranları, tüketici fiyatlarının hızla artması nedeniyle, tüketicilerin satın alma gücünü azaltır. Bu durum, tüketim harcamalarında düşüşe neden olur ve işletmelerin üretimlerinde de azalmalar yaşanabilir. Sonuç olarak, ekonomik büyüme oranı düşebilir. Örneğin, 1970'lerde Türkiye'de yaşanan yüksek enflasyon oranları, ekonomik büyüme oranlarının düşmesine sebep olmuştur.
- Enflasyonun azalması: Düşük enflasyon oranları, tüketici fiyatlarının yavaş yavaş artması nedeniyle, tüketicilerin satın alma gücünün artmasına ve tüketim harcamalarının artmasına yol açabilir. Bu durum, işletmelerin üretimlerini

artırmasına ve ekonomik büyüme oranlarının yükselmesine yardımcı olabilir. Örneğin, 1990'larda Güney Kore'de yaşanan düşük enflasyon oranları, ekonomik büyüme oranlarının artmasına sebep olmuştur (Esen, 2020, s. 26, Ünsal, 2016).

1.1.4.5. İstihdam

Ekonomik büyüme ile istihdam oranı arasında anlamlı bir ilişki vardır. Ekonomik büyüme ve istihdam ilişkisinin temelini ise verimlilik oluşturmaktadır. Bir ülkenin kalkınması, büyümesi ve yaşam kalitesinin geliştirilmesi açısından verimliliğin yükselmesinin önemli bir unsur olduğu görülmektedir. Ancak kısa vadede yüksek verimlilik artışlarının istihdamı düşüreceği yani işsizliği arttıracığı yönünde genel bir algının olduğu belirtilmektedir. Çünkü verimlilik artışı aslında teknik gelişme ile gerçekleştirileceğinden bu süreç sonucunda işsizlik ortaya çıkabilmektedir. Uzun vadede ise, verimliliğin yükselmesine işsizlik oranının olumlu katkısının olacağı beklenmektedir (Suiçmez, 2009, s. 9).

Ekonomik büyüme ile istihdam arasındaki ilişkinin ele alındığı bazı çalışmalarda söz konusu parametreler arasında anlamlı ilişkiler olduğu sonucu bulunmuştur. Tekkulak (2017) tarafından yapılan çalışmada iktisadi büyüme ve istihdam arasındaki ilişki Türkiye örneğinde incelenmiştir. Çalışmada değişkenler arasındaki ilişkilerin anlamlı olduğu tespit edilmiş, iktisadi büyümede meydana gelen %1'lik artışın işsizlik oranını %0,1 düzeyinde düşürdüğü sonucu bulunmuştur. Bu bağlamda işsizliğin azaltılması ve istihdamın arttırılmasında iktisadi büyümenin pozitif bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır (Tekkulak, 2017, s. 4).

İstihdam olgusuna büyüme modellerinde de önem verildiği görülmektedir. Domar'ın ekonomik büyüme modeli incelendiğinde, bir ekonomide yapılan yatırım harcamalarının sonucunda, donanım ve makine gibi yatırım ürünlerinin miktarında ve /veya köprü, baraj, liman, yol gibi alt-yapı firmalarının sayısında artışların olabileceği belirtilmektedir. Alt yapı firmalarının adedi ve/veya yatırım ürünlerinin oranının artış göstermesi, ekonomide yatırım öncesi sürece göre daha fazla hizmet ve ürün üretme gücü sağladığı görülmektedir. Diğer bir deyişle, yapılan yatırımlar ekonominin üretim kapasitesini dolaylı olarak da potansiyel talep miktarını arttırmaktadır (Berber, 2006, s. 109).

İstihdam ve ekonomik büyüme ilişkine yönelik diğer bir modelin de Marx modeli olduğu görülmektedir. Bu modelin temelinde emek-değer teorisi bulunmaktadır.

Bu yaklaşıma göre, sermaye birikimi elde edildikçe, üretimde sermaye birikimi artacak ve beşerî sermayesi yüksek emekle üretim yapılacaktır. Girişimciler üretimde düşük sayıda fakat verimi yüksek emekle yani düşük maliyetle daha fazla kar sağlayacak ve bunun sonucunda ekonomide işsizlik oranını artacaktır. Marx'ın büyüme modelinde işsizlik oranının yükselmesi, emeğin karının yükselmesine sebep olmaktadır. Bunun yanında sermaye birikiminin zamanla daha az kişinin elinde toplanacak olması uzun süreçte toplam istek yetersizliği oluşturacak ve bu sebeple toplumsal ve ekonomik krizlere neden olacağı belirtilmektedir (Göktaş-Yılmaz, 2005, s. 65).

1.1.4.6. Dış Ticaret Hacmi

Dış ticaret ve ekonomik büyüme arasında yakın bir ilişki vardır. Dış ticaret, bir ülkenin mal ve hizmetlerini diğer ülkelerle ticaret yoluyla değiştirdiği sürecin genel olarak ifade edilmesidir. Bu ticaret, ülkenin ekonomik büyümesine birincil derecede etkili olmakta ve önem arz etmektedir.

Dış ticaret, bir ülkenin üretim kapasitesini artırarak ekonomik büyümeye katkıda bulunabilir. Bir ülke, ihracat yaparak ve dış piyasalardan ithalat yaparak, daha fazla mal ve hizmet üretme kapasitesine sahip olabilir. Ayrıca, dış ticaret, bir ülkenin üretim faaliyetlerini optimize etmesine ve ölçek ekonomilerinden faydalanmasına olanak tanıyarak, üretim maliyetlerini düşürebilir. Ölçek ekonomilerinin avantajları nedeniyle dış ticaret hacimleri ve dolayısıyla ihracat artar, bu da şirketlerin büyük ölçekte üretim yapabilmesi anlamına gelir, bu da maliyetlerin düşmesine ve üretimin artmasına neden olur. Dış ticaretin gelişmesi rekabeti artıracak ve teknolojinin ilerlemesi ile büyümenin yanı sıra istihdam ve işgücü verimliliğine de etki edecektir (Aytaç ve Akduğan, 2012, s. 56).

Firmalar ihracatlarını artırdıklarında ölçek ekonomilerinden faydalanabilirler. Bu, daha düşük üretim maliyetleriyle daha büyük miktarlarda mal üretme avantajından yararlanabilecekleri anlamına gelmektedir. Düşük üretim maliyetleri, küresel pazarda artan rekabet gücüne yol açabilir, bu da firma için satışları ve geliri artırabilir (Ay, Erdoğan ve Mucuk, 2003, s. 118).

Dış ticaret, kişisel gelir dağılımını artırarak hem büyümeye hem de kalkınmaya katkı sağlamaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkeler, ihracattan elde ettikleri geliri gerekli sanayi ve yatırım mallarını ithal etmek için kullanarak hem büyümeyi hem de kalkınmayı sağlayabilirler. Bu nedenle ekonomik kalkınma sürecinde dış ticaretin rolü

çok önemlidir. Artan ihracat sadece GSYİH artışına yol açmaz, aynı zamanda ekonomiyi iki ayrı şekilde etkiler. Birincisi, hanehalkı gelirinde artışa yol açan doğrudan etkidir. İkincisi, artan ihracatla bağlantılı olarak üretimdeki artışa bağlı olarak artan vergi gelirleri ve devlet harcamalarından kaynaklanan dolaylı etkidir. Artan devlet gelirleri sonucunda, devlet harcamalarındaki artışın önemli bir kısmı, kalkınmanın temelinde yatan toplumsal yapıyı belirleyen eğitim, sağlık ve güvenlik gibi alanlara yönlendirilecektir. Bu nedenle, dış ticaret, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, ekonomik büyüme ve gelişmeyi teşvik etmede önemli bir rol oynayabilir. Ülkeler daha fazla mal ve hizmet ihraç ederek, kendi gelişmeleri için gerekli mal ve hizmetleri ithal etmek için kullanılabilecek gelir elde edebilirler. Ek olarak, artan ihracattan elde edilen artan devlet geliri, yaşam standartlarını iyileştirmeye ve uzun vadeli ekonomik büyümeyi desteklemeye yardımcı olabilecek eğitim ve sağlık gibi sosyal altyapıya yatırım yapmak için kullanılabilir (Ersungur ve Doru, 2014, s. 229).

Ülkelerin ithalat ve ihracat farkı, yani dış ticaret açığı veya fazlası, ekonomik büyüme üzerinde önemli etkilere sahiptir. Dış ticaret açığı, bir ülkenin daha fazla mal ve hizmet ithal ettiği ve ihracatından daha az kazandığı durumda ortaya çıkar. Diğer taraftan, dış ticaret fazlası, bir ülkenin daha fazla mal ve hizmet ihraç ettiği ve ithalatından daha fazla kazandığı durumdur. Dış ticaret açığı, ülkenin ödemeler dengesi açısından bir sorun teşkil edebilir. Bir ülke, ithal ettiği mallar ve hizmetler için yabancı ülkelere para öderken, ihracatından elde ettiği gelirin daha az olması, ülkenin dış borçlanma ihtiyacını artırabilir ve faiz oranlarını yükseltebilir. Bununla birlikte, dış ticaret açığına sahip bir ülkenin ekonomisi, ithal ettiği mallar ve hizmetlerin yerli talebi karşılamak için kullanılabilecek bir çeşitlilik avantajı yaratabilir. Bu şekilde, dış ticaret açığı, yerli talebi karşılamak için gerekli malları sağlayabilir ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilir. Öte yandan, dış ticaret fazlasına sahip bir ülke, ülkenin ihracatına bağımlı olması nedeniyle dünya ekonomisindeki dalgalanmalardan daha az etkilenir. Dış ticaret fazlası ayrıca, ülkenin yurt içi tasarruflarının artması ve yatırım yapması için daha fazla kaynak sağlayabilir. Bu şekilde, dış ticaret fazlası, ekonomik büyümeyi destekleyebilir (Uçan ve Koçak, 2014, s. 52).

Sonuç olarak, dış ticaret açığı ve fazlası, ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde önemli etkilere sahiptir. Dış ticaret açığı, ekonomik sorunlar yaratabilirken, dış ticaret fazlası, ekonomik büyümeyi destekleyebilir. Ancak her iki durumda da, ülkelerin

ekonomik performansı üzerinde etkileri vardır ve bu nedenle ülkeler, dış ticaret açığı veya fazlasını yönetmek için politikalar geliştirmelidir.

1.1.4.7. Kamu Sağlık Harcamaları

Eşitsizlik ve yoksulluk gibi sorunların azaltılmasında önemli bir role sahip olan sağlık, ekonomik büyümenin bir lokomotif olarak nitelendirilmektedir. Sağlık hizmetlerinin gelişimi için yapılan sağlık harcamalarının beşerî sermayeyi geliştirerek ekonomik büyümeye katkı yaptığı ve ekonomik büyümenin gelişimini beşerî sermaye yatırımlarına taşınarak zincirleme büyümenin sağlanacağı belirtilmektedir (Sağdıç ve Yıldız, 2021, s. 14, Akıncı ve Tuncer, 2016, s. 47). Zira ekonomik büyüme/kalkınma ve nitelikli insan kaynağı için sağlıklı toplumun büyük öneme sahip olduğu bilinmektedir. Ekonomik büyümenin sağlanmasında temel bir rol üstelenen sağlık harcamaları ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre çeşitlilik gösterebilmektedir. Sağlık harcamaları, hem toplumun ve bireyin sağlık düzeyini yükseltmekte hem de beşerî sermayeye yaptığı katkılar ile ekonomik büyümeyi etkilemektedir (Tıraş ve Ağır, 2018, s. 13).

Tıraş ve Ağır'a (2018, s. 14) göre, ekonomik gelişmişlik düzeyi belli bir seviyeye gelmiş toplumların sağlık için ayrılmış olan kaynaklar artmakta ve bireylerin sağlık bilinci yükselmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde sağlık harcamalarına ayrılan payın gelişmekte olan ülkelere göre nispeten fazla olduğu görülmektedir. Ülkelerin sağlık harcamalarının artması sonucunda genel olarak; doğum ve ölüm oranlarının düştüğü, bebek ve çocuk ölümlerinin azaldığı, ortalama ömrün yükseldiği, nüfus artış hızının yavaşladığı, iş gücü verimliliğinin önemli derecede arttığı ve bireylerin daha sağlıklı beslenme olanağının olduğu görülmektedir. Şen ve Bingöl'e (2018, s. 90) göre, büyüme ilk olarak sağlık harcamaları üzerinde etki yaratmakta sonrasında ise sağlık göstergeleri üzerindeki etkisi hissedilmektedir. Bu sebeple sağlık amaçlı transfer harcamaları, genel ilaç giderleri, genel tedavi sağlık malzemesi giderleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki önemli bir inceleme konusu olmaktadır.

Literatürde yer alan araştırma sonuçları da kamu sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ilişki olduğu görüşünü desteklemektedir. Çetin ve Ecevit (2010, s. 166) tarafından 1990-2006 dönemlerinde 15 OECD ülkesini verileri kullanılarak yapılan çalışmada, sağlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasında zayıf pozitif ilişkinin olduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı bulgusu

elde edilmiştir. Demirgil vd., (2018, s. 388) tarafından yapılan çalışmada ise, Türkiye’de sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişki 2010-2016 dönemi aylık verileri kullanılarak incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda incelenen dönemde sağlık harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı düzeyde etkilediği, sağlık harcamalarında oluşan %1’lik artışın ekonomik büyümeyi %0,55 oranında arttırdığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Ekonomik büyüme ve sağlık harcamaları arasında anlamlı bir ilişkin olduğu belirlense de sağlık harcamalarının kalitesi ve düzeyinin bir sonucu olan sağlık hizmet göstergeleri bakımından Türkiye’nin gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkenin gerisinde yer aldığı görülmektedir. Literatür incelemelerinin sonucunda, gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin harcamalarının artış sebeplerinin genelde ortak olduğu, söz konusu nedenlerin, teknolojik, ekonomik, kültürel ve sosyal faktörler olduğu belirtilmektedir (Aydemir ve Baylan, 2015, s. 419).

1.1.4.8. Kamu Eğitim Harcamaları

Sosyal açıdan toplumun tüm kesimlerini öncelikli olarak ilgilendiren eğitimin, kamu hizmetlerinde en önemli harcama alanlarından birisi olduğu görülmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde eğitim, bütçedeki miktar ve bakış açısı sebepleri ile yıllarca geri planda bırakılmış bir alandır (Eriçok ve Yılcı, 2013, s. 87). Bunun temel nedenlerinin başında eğitim sistemlerinin ekonomik büyümeyi etkilemesi yatmaktadır. Eğitim sisteminde yaşanan gelişmelerin iktisadi faydalarının olması yanında toplumsal ve bireysel faydaları da bulunmaktadır. Bireysel anlamda eğitim, daha sağlıklı, beceri ve bilgi düzeyi yüksek bireylerin oluşumuna katkıda bulunur. Toplumsal anlamda ise beceri ve bilgi düzeyinin yüksek olduğu sağlıklı nüfusun, ekonomik büyümeyi ve yüksek hasıla seviyesini beraberinde getireceği olası görülmektedir (Kızılkaya ve Koçak, 2014, s. 20).

Akçacı’ya (2013, s. 65) göre, toplumsal ve ekonomik etkilerinin arttığı, beşerî sermaye denilen insan gücü kaynağının oluşumunda etkisinin olduğu, toplumların ekonomik ve sosyal ilerlemelerinde önemli rolünün olduğu düşünülen eğitimin önemi giderek artmaktadır. Sadece fiziki sermaye ile iktisadi olayların açıklanması pek mümkün görülmemektedir. Eğitim alanında yapılan araştırmalar eğitimin bir üretim unsuru olarak, işgücünün üretkenlik ve beceri kapasitesini geliştirilmesiyle ulusal gelirin büyümesine katkıda bulunduğunu göstermektedir.

Literatürde yer alan çalışmalarda da ekonomik büyüme ve eğitim harcamaları arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Asteriou ve Agiomirgianakis (2001, s. 481) tarafından yapılan çalışmada beşerî sermaye, uzun dönem eğitim ve örgün eğitim verileriyle GSYİH arasındaki ilişkinin incelenmiştir. Araştırmada GSYİH büyüme göstergesi olarak ele alınmış ve bu kapsamda Yunanistan'da 1960-1994 dönemi incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda eğitimin ilk ve ortaöğretim aşamalarında ekonomik büyümenin pozitif seyir izlediği, ancak yükseköğretim öğrencilerinin uzun dönemde işsiz sayısının artmasına sebep olacağı bulgusu elde edilmiştir. Karış (2019, s. 1067) tarafından yapılan çalışmada Türkiye ekonomisinin eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkinin incelendiği görülmektedir. Çalışmada ekonomik büyümenin kısa ve orta vadede eğitim harcamalarının ekonomik büyümeye yol açmadığı, yalnızca uzun dönemde ekonomik büyümenin nedeni olduğu sonucu elde edilmiştir. Bu bağlamda beşerî sermayenin yetiştirilmesinde önemli olan eğitim harcamalarının ekonomik büyüme açısından tetikleyici olduğu vurgulanmaktadır. Durmuş (2017, s. 9) tarafından yapılan araştırmada ise, eğitim harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi incelenmiştir. Bu kapsamda 5 ülkenin (Türkiye, Güney Kıbrıs, Azerbaycan, İran ve Ermenistan) verileri kullanılmıştır. Araştırmanın sonucunda iki değişken arasında Türkiye ve İran için pozitif ve anlamlı, Güney Kıbrıs için negatif ve anlamlı ilişki tespit edilmiş; Azerbaycan ve Ermenistan için ise anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı sonucu elde edilmiştir.

1.1.4.9. Beşeri Sermaye

Rekabet ortamı ve teknolojik gelişme ile bağlantılı olarak yaşamın pek çok alanında olduğu gibi işletmecilikte de büyük dönüşüm ve yeniliklerin yaşandığı görülmektedir. Yoğun ve yığın üretim sistemlerinin yerini bilgi ve teknoloji ile yapılan üretime bıraktığı günümüz dünyasında yaşanan bu durumun işletmecilik paradigmasında maddi değerlerden ziyade maddi olmayan değerlere daha çok önem verilmesine zemin hazırladığı düşünülmektedir (Acar ve Dalğar, 2005, s. 24). İnsan sermayesi kavramı da söz konusu gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1980'lerin sonuna gelindiğinde ekonomik kalkınmayı etkileyen unsurlardan biri olarak insan sermayesi değişkeninin göz önünde bulundurulduğu görülmektedir. Bu değişkeni göz önünde bulunduran içsel büyüme teorisi bağlamında yapılmış olan araştırmalarda insan yatırım

düzeyine etki eden eğitim, ar-ge, sağlık harcamaları gibi konulara yapılan yatırımların ekonomik kalkınmaya etkisinin olduğu görülmektedir (Taşdöken, 2016, s. 3).

Ülkemizde sosyal sermayenin önemli bir olgu olduğunun farkına varılarak bu alanda araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Yapılan çalışmalarda insan sermayesinin genelde eğitim, ekonomik kalkınma, göç, demokrasi, işgücü piyasası, yaratıcılık, girişimcilik, sosyal hareketler ve sosyal dışlanma ile ilişkisi incelenmiştir (Seçer, 2009, s. 104). Erselcan'a (2009, s. 248) göre insan sermayesi kavramı, insanlar arasında güven, birlik ve beraberliğe dayalı olarak iş birliği potansiyeli ve ortak eylemi harekete geçirerek birlikte çalışmayı olanaklı hale getiren, toplumsal gelişim ile birlikte ekonomik gelişimi de destekleyen bir kavram olmaktadır.

1.1.4.10 Büyüme Oranları

Ekonomik büyüme kavramının anlaşılabilmesi için ilk olarak iktisadi büyüme ile alakalı temel oranların bilinmesi gerekmektedir. Genel olarak ekonomik büyüme hakkında temel oranlar şu şekilde sıralanmaktadır;

Cari Fiyatlarla Büyüme Oranı: Cari fiyatlarla elde edilen GSYİH rakamlarına dayanarak hesaplanan büyüme oranını ifade etmektedir.

Sabit Fiyatlarla (Reel/Gerçek) Büyüme Oranı: Belli bir baz yılına dayanarak GSYİH rakamlarına göre hesaplanan büyüme oranını ifade etmektedir.

Satın Alma Gücü Paritesine Göre Hesaplanmış Büyüme Oranı: Belli bir ürün ve hizmetin farklı bir ülkede (genelde ABD'de) satın alınması adına gereken para tutarı (örneğin, ABD doları) ile ulusal para tutarının (örneğin, TL) birbirlerine oranı ile elde edilen döviz kuruna göre bulunan GSYİH rakamlarına göre hesaplanan büyüme oranı olarak ifade edilmektedir.

Trend Büyüme Oranı: Uzun bir süreçte gerçekleşen büyüme oranlarının ortalaması olarak hesaplanan ve bir eğilimi ifade eden büyüme oranı olarak ifade edilmektedir.

Doğal Büyüme Oranı: İşsizlik oranının stabil şekilde devamlılığını sağlayan büyüme oranı olarak ifade edilmektedir. Eğer, teknik olarak gelişme yok ise ve işgücü standart bir şekilde büyüyorsa, doğal büyüme oranının, işgücünün büyüme oranına eşit olacağı düşünülmektedir. Aynı şekilde işgücü sabit bir oranda artarken teknik alanda sabit

bir oranda gelişiyorsa doğal büyüme oranı, işgücünün büyüme oranı ile teknolojik gelişme oranının toplamına eşit olmaktadır.

Potansiyel Büyüme Oranı: Ekonomide yer alan tüm kaynakların tam istihdamı sonucunda GSYİH'da oluşacak artışlara göre hesaplanan büyüme oranı olarak ifade edilmektedir (Kaynak, 2011, s. 2-3).

1.2. İNSANİ GELİŞMİŞLİK KAVRAMI

Ekonomi ve gelişme arasındaki ilişki 19. yüzyılın başından bu yana birçok araştırmacının ilgisini çeken konulardan biri olmaya başlamış ve günümüzde de bu durum devam etmiştir. O yıllardan bu yana yapılan araştırmalarda büyüme ile gelişme arasında bulunan ilişki, çeşitli bakış açıları ve çeşitli parametrelerle ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu dönemlerde gelişme, sadece ekonomik büyümeyi ifade etmekten çıkıp, kişi başına düşen milli gelirin yanı sıra, sağlık, eğitim, sosyal adalet, çevre gibi faktörleri de kapsayan bir kavram haline gelmiştir. Bu yeni yaklaşım, insani gelişme kavramı olarak adlandırılmıştır.

İnsani gelişme, ekonomik büyümenin yanı sıra, insanların yaşam kalitesinin artmasını, eğitim ve sağlık hizmetlerinin gelişmesini, çevre kirliliğinin azaltılmasını ve sosyal adaletin sağlanmasını da hedefleyen bir yaklaşımdır. Kişi başına milli gelirin artması, insanların refah düzeyinde artışa neden olabilir, ancak bu artışın herkes için eşit şekilde olmaması, özellikle yoksul kesimlerin dışlanması ve çevre kirliliği gibi sorunları beraberinde getirebilir. Bu nedenle, gelişme kavramı artık sadece ekonomik büyüme ile sınırlı kalmayıp, daha kapsamlı bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Günümüzde uluslararası kuruluşlar ve hükümetler, insani gelişme endeksi gibi göstergeleri kullanarak, ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ölçmekte ve sürdürülebilir bir kalkınma hedeflemektedirler (Ünal, 2008, s. 90-91).

İnsani gelişme kavramı, ekonomik büyümeye odaklanan geleneksel kalkınma yaklaşımlarının aksine, insanların refah ve yaşam kalitesini ön plana alır. İnsani gelişmişlik endeksi gibi ölçümler, sadece ekonomik göstergeleri değil, aynı zamanda eğitim, sağlık, insan hakları gibi sosyal ve kültürel faktörleri de dikkate alarak, insanların yaşam kalitesini ölçmeye çalışır. Bu yaklaşım, sadece ekonomik büyümenin yeterli olmadığı, insanların gerçek ihtiyaçlarının karşılanması için sosyal, kültürel ve çevresel faktörlerin de göz önünde bulundurulması gerektiği fikrine dayanır (Gökpınar, 2016, s. 3-4).

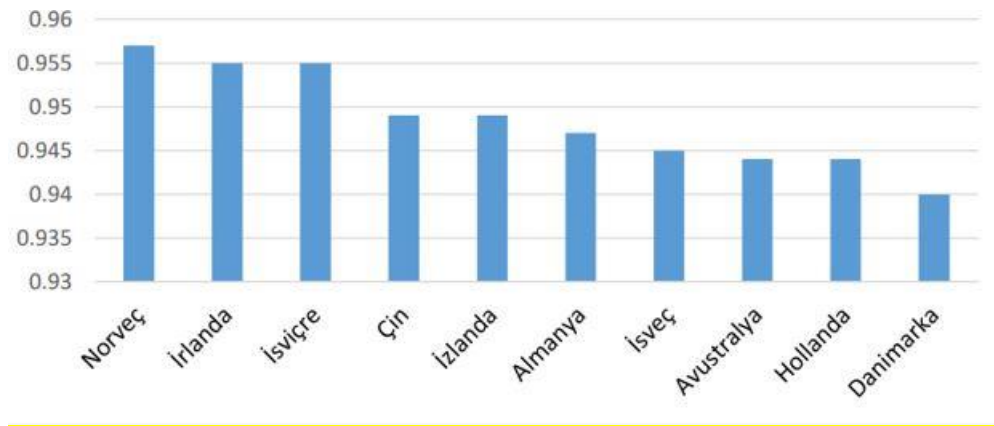
Toplumsal refahın sadece maddi boyutlardan ibaret olmadığı düşüncesi, insanların sadece yüksek gelir elde etmeleriyle değil, aynı zamanda temel ihtiyaçlarının (sağlık, eğitim, barınma, beslenme gibi) karşılanması, demokratik haklara erişim, sosyal eşitlik ve adalete saygı gibi unsurlarla ilgili olduğuna vurgu yapar. Gelir seviyesi yüksek olan bir toplumda bile, bu tür unsurların ihlali toplumsal yoksulluk ve adaletsizliğe neden olabilir. Bu nedenle gelişme kavramının toplumsal refahın tüm boyutları göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerekir (Tıraş, 2019, s. 29).

1.3. İNSANİ GELİŞMİŞLİK ENDEKSİ

1990 yılında insan hayatının önemli olduğu görüşünün yaygınlaşmasıyla birlikte ilk defa Pakistanlı ekonomist Mahbub Ul Haq ve Nobel ödüllü ekonomist Amartya Sen ile birlikte ileri gelen bir ekip tarafından İnsani Gelişme Raporu (İGR) yayınlanmış ve insan merkezli büyüme dikkat çekmeye başlamıştır. İnsani Gelişme Raporu'nun yayınlanmasıyla birlikte ekonomik büyümenin ötesinde insanların yaşam kalitesini geliştirmeye odaklanan bir yaklaşım öne çıkmıştır. Bu yaklaşım, sadece ekonomik büyüme hedefine yönelik politikaların yeterli olmadığını ve insanların hayatını iyileştirmek için diğer sosyal, kültürel ve çevresel faktörlerin de dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, sadece milli gelir veya kişi başına düşen milli gelir gibi ekonomik göstergelere dayalı kalkınma yaklaşımlarına karşı çıkmaktadır. Bunun yerine, okuryazarlık, sağlık hizmetleri, barınma, eğitim, cinsiyet eşitliği, insan hakları ve demokrasi gibi sosyal ve kültürel faktörlerin geliştirilmesini hedefleyen politikaların önemini vurgulamaktadır (Erdem ve Çelik, 2019, s. 15).

İnsani Gelişme Raporu'nda yer alan İnsani Gelişme Endeksi (İGE), ülkelerin insan gelişmişliği düzeylerini ölçmek için kullanılan bir endekstir. İGE, ülkelerin ortalama yaşam süresi, eğitim düzeyi ve yaşam standardı (kişi başına düşen milli gelir) gibi temel göstergeleri baz alarak hesaplanır. Endeks, 0 ile 1 arasında bir değer alır ve 1'e yaklaştıkça ülkenin insan gelişmişliği düzeyinin yüksek olduğunu gösterir. İGE'nin amacı, ekonomik büyümenin ötesinde insanların hayat kalitesinin iyileştirilmesi ve insan gelişimine odaklanması gerektiğini vurgulamaktır (İNGEV, 2021).

Şekil 1.1: İnsani Gelişme Endeksi Sıralamasında İlk 10 Ülke (2020)

Kaynak: UNDP, İnsani Gelişme Endeksi Sıralaması, 2020

Şekil 1.1’de insani gelişme endeksinde en üst seviyede olan on ülkeye yer verilmiştir. İnsani gelişme endeksinde 2020 yılına göre ilk sırada olan ülkenin Norveç olduğu görülmektedir. Yapılan hesaplama göre ülke değeri 1’e ne kadar yakınsa ülkede ki yaşayan bireylerin sağlık, eğitim ve gelir endeksleri kapsamında kaliteli ve uzun bir yaşam süreceği, gerekli eğitim şartlarından yararlanarak kendilerini geliştirme sureti ile ülke ekonomisinde kalkınmaya yol açacağı ve yüksek gelir düzeyi sayesinde her türlü hizmetten yararlanarak ömürlerini diğer düşük düzeydeki ülkelerin aksine daha kaliteli, güvenli ve huzur içinde geçirebilecekleri anlamına gelmektedir. İnsani Gelişme Endeksi yalnızca ülkeler arasında karşılaştırma yapmak için kullanılan bir araçtır ve her ülke için geçerli değildir. Düşük endeks puanına sahip ülkelerde insanlar genellikle daha düşük gelir, yetersiz eğitim ve sağlık hizmetleri ile karşı karşıya kalırlar. Bu nedenle, bu ülkelerde insani gelişmeyi artırmak için yönetimlerin yoksullukla mücadele, eğitim ve sağlık hizmetlerine daha fazla yatırım yapması gerekmektedir. Ancak, bu süreç kolay olmayabilir ve ülkelerin ekonomik yapısı, politik istikrarı ve kaynakları da bu süreçte önemli bir rol oynar.

İnsani Gelişme Endeksi üç temel alt unsurdan oluşmaktadır: uzun ve sağlıklı bir yaşam süresi için sağlık (ortalama yaşam süresi), eğitim için eğitim (ortalama okullaşma ve okuryazarlık oranı), ve standart bir yaşam standardı için gelir (milli gelir). Bu unsurların altında ise daha detaylı alt bileşenler yer alır. UNDP, bu bileşenlerin belirlenmesinde dünya çapında veri toplar ve analiz eder ve İnsani Gelişme Raporu’nda yayınlanır. Geçmiş yıllara ait veriler kullanılarak hesaplanan İGE, dünya çapındaki ülkelerin insani gelişim düzeylerini karşılaştırmak için kullanılır.

1.3.1. Sağlık

Sağlık ve ekonomik gelişmişlik arasındaki ilişki oldukça yakındır. Sağlıklı bireylerin daha verimli ve üretken olma eğilimi daha yüksektir. Ayrıca sağlık hizmetleri, insanların hastalık ve yaralanmalar nedeniyle yaşadıkları kayıpları azaltır ve ekonomik olarak daha güvenli bir ortam yaratır. Bireylerin sağlık bilinci ve sağlıklı yaşam tarzını benimsemesi, sağlık hizmetlerine olan talebi ve erişilebilirliği artırır. Bu da sağlık endüstrisinin büyümesine ve ekonomik kalkınmaya katkı sağlar. Bunun yanı sıra, sağlık hizmetleri, üretkenliği artırarak bireylerin eğitim ve işgücüne katılımını artırabilir. Bu nedenle, sağlık ve ekonomik kalkınma arasında karşılıklı güçlü bir ilişki vardır (Koçal, 2018, s. 18).

1.3.1.1. Ortalama Yaşam Süresi

İnsani gelişme endeksi (İGE) içinde yer alan sağlık boyutu, genellikle insanların sağlıklı ve uzun bir hayat sürmelerini ifade eden bir ölçüt olan doğumda yaşam beklentisi ile ölçülmektedir. Bu boyut ayrıca, beklenen ortalama ömür olarak da adlandırılmaktadır. Doğumda yaşam beklentisi, bir ülkedeki bebeklerin doğduklarında ortalama olarak ne kadar yaşayacaklarını gösteren bir ölçüttür ve sağlık hizmetleri, beslenme, su temini, sanitasyon gibi birçok faktör tarafından etkilenmektedir (Tıraş, 2019, s. 23).

Sağlıklı hayat koşulları, yeterli beslenme, temiz su, hijyenik şartlar, iyi sağlık hizmetleri gibi faktörler insanların sağlıklı bir yaşam sürmesine ve ortalama ömürlerinin uzamasına yardımcı olur. Bu da bireylerin daha uzun süre eğitim almasına, kariyerlerinde başarılı olmalarına ve ekonomik açıdan daha iyi durumda olmalarına katkıda bulunur. Dolayısıyla sağlıklı hayat şartları, eğitim seviyelerinin yükselmesi ve ekonomik gelişmenin birbirini etkileyen unsurlarıdır (Koçal, 2018, s. 19).

İnsan gelişimi endeksi hesaplanırken, ülkede yaşayan kişilerin doğumdan sonra ortalama ne kadar yaşayacağı belirlenir ve bu bilgi kullanılarak insani gelişmişlik endeksinin sağlık boyutu hesaplanır. UNDP tarafından belirlenen üst ve alt sınırlar ise bu hesaplama için kullanılan birer referans noktasıdır. İnsani gelişmişlik endeksinin sağlık boyutu, beklenebilen yaşam süresi olarak ifade edilir ve genellikle en fazla 85, en az ise 20 yıl olarak kabul edilir. Bu süre, ülkedeki sağlık koşulları ve yaşam standartlarına göre değişebilir.

Özetle, bir toplumun sağlık düzeyinin iyileştirilmesi pek çok ekonomik fayda sağlayabilir. Sağlıklı bir nüfus, daha fazla iş gücü verimliliği, daha az iş kaybı ve daha az hastalık nedeniyle sağlık hizmetlerine yönelik harcamaların azalması anlamına gelir. Ayrıca, daha az hastalık nedeniyle daha az sağlık harcaması, toplumda daha fazla kaynak ve bireysel olarak daha fazla tasarruf sağlar. Bu nedenle, sağlık hizmetlerine yatırım yapmak, toplumun insan gelişimi için ekonomik ve sosyal yararları olan önemli bir strateji olabilir.

1.3.1.2. Bebek Ölüm Oranı

Ülkelerin kalkınma ve refah düzeylerinin kişi başına gelirden başka değişkenlerle ölçülmesi gerektiğine ilişkin yaygın bir görüş vardır. Bebek, çocuk ve anne ölümleri gibi sağlık göstergelerinin değerlendirilmesi de bu değişkenler arasındadır. Bebek ölüm oranı, bir ülkedeki her bin canlı doğumda kaç bebeğin öldüğünü gösteren bir sağlık göstergesidir. Bu oran, bir ülkenin sağlık hizmetleri, annelik bakımı, çevresel koşullar ve diğer faktörler gibi birçok etkenin bir göstergesi olarak kabul edilir. Düşük bebek ölüm oranları, bir ülkenin sağlık hizmetleri ve genel refah düzeyinin yüksek olduğunu gösterirken, yüksek bebek ölüm oranları ise bu alanlarda daha fazla yatırım yapılması gerektiğini gösterir. Bebek ölüm oranlarındaki iyileşmeler genellikle ülkelerin insani gelişmişlik endeksinde de artışa yol açar (Anthopolos ve Becker, 2010, s. 467).

Bebek ölüm oranı, bir toplumdaki bebek ölümlerinin toplam doğum sayısına oranıdır. Bu oran, bir toplumun sağlık durumunu ve sağlık hizmetlerinin etkinliğini gösteren önemli bir göstergedir. İnsani gelişmişlik endeksinin sağlık boyutunda da bebek ölüm oranı göstergesi kullanılmaktadır. Düşük bebek ölüm oranları, bir toplumun sağlık hizmetlerinin kalitesinin ve erişiminin yüksek olduğunu, annelerin sağlık bilincinin gelişmiş olduğunu ve bebeklerin doğum öncesi ve sonrası bakımının yeterli olduğunu gösterir. Bu da toplumun insani gelişmişlik düzeyinin yüksek olduğunu gösterir (Yiğiteli ve Şanlı, 2020, s. 9).

Öte yandan yüksek bebek ölüm oranları, bir toplumun sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğunu, annelerin sağlık hizmetlerine erişiminin kısıtlı olduğunu ve bebeklerin doğum öncesi ve sonrası bakımının yeterli olmadığını gösterir. Bu durumda toplumun insani gelişmişlik düzeyi düşük kabul edilir. Bu nedenle bebek ölüm oranı, insani gelişmişlik endeksi hesaplamalarında önemli bir gösterge olarak kullanılmaktadır.

1.3.1.3. Doktor Sayıları

Doktor sayısı, bir ülkenin sağlık hizmetlerine erişim açısından ne kadar gelişmiş olduğunu gösteren bir göstergedir ve dolayısıyla insani gelişmişlikle yakından ilişkilidir.

Sağlık hizmetlerine erişim, insanların sağlıklı bir yaşam sürdürebilmeleri için önemlidir. Bir ülkede yeterli sayıda doktorun olması, tıbbi bakımın kalitesini artırabilir, hastalık kontrolünü sağlayabilir ve sağlık sorunlarının daha hızlı tespit edilip tedavi edilmesini sağlayabilir. Bu nedenle, doktor sayısı yüksek olan ülkelerin genellikle insani gelişmişlik endeksi yüksek olur. Ancak, doktor sayısının tek başına bir gösterge olarak kullanılması yeterli değildir. Sağlık hizmetlerinin kalitesi, erişilebilirliği, hastalık kontrolü, sağlık eğitimi ve diğer faktörler de insani gelişmişlik açısından önem arz etmektedir (Balcı ve Özcan, 2019, s. 230).

Kişi başına düşen sağlık çalışan sayısı, insani gelişmişlik endeksinin sağlık boyutu için önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Sağlık çalışanları, toplumda sağlığı korumak, hastalıkları önlemek ve tedavi etmek için önemli bir role sahiptirler. Bu nedenle, sağlık çalışanlarının sayısı ve niteliği, toplumun sağlık durumunu ve dolayısıyla insani gelişmişlik düzeyini etkiler.

Bir ülkedeki sağlık çalışanlarının sayısı, o ülkenin sağlık hizmetlerine erişimini, sağlık hizmetlerinin kalitesini ve genel sağlık durumunu etkileyebilir. Bu nedenle, yeterli sayıda ve nitelikli sağlık çalışanlarına sahip olan ülkelerin genellikle daha yüksek insani gelişmişlik endeksine sahip oldukları görülmektedir. Ancak, sadece kişi başına düşen sağlık çalışanı sayısı yeterli bir gösterge değildir. Sağlık hizmetlerinin etkililiği, erişilebilirliği, kalitesi, finansmanı ve yönetimi gibi faktörler de insani gelişmişlik endeksinin sağlık boyutunu etkiler. Bu nedenle, sağlık çalışanlarının sayısı yanı sıra diğer sağlık göstergeleri de dikkate alınarak bir ülkenin sağlık durumu ve insani gelişmişlik düzeyi değerlendirilmelidir.

1.3.2. Eğitim

Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçilmesinden sonra ekonomik anlamda büyümenin gerçekleştirilebilmesinde eğitimin önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Tarihsel süreç incelendiğinde birçok araştırmacının kalkınma ve eğitim arasındaki ilişkiye vurgu yaptığı görülmektedir. Ricardo eğitimin sanayileşmede önemli bir faktör olduğunu vurgulamaktadır. Eğitim ekonomisti öncülerinden olan T. Schultz, eğitimi bir

yatırım olarak görmektedir. Ayrıca diğer yatırım kanallarından daha karlı olduğunu ve en gerekli yatırımlardan olduğunu savunmaktadır. Sanayileşmenin ilk dönemlerinde eğitilmiş insanların üretime eğitimsiz insanlardan daha çok katkı sağladığı görülmektedir (Ergün, 2011, s. 8). Beşerî Sermaye kavramı, eğitimin ekonomik değerlendirmelere konu edilmesinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Beşerî sermayenin eğitimi, işgücünün verimliliğini arttırmakta ve milli ve bireysel gelirin artmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bilgi toplumuna geçişte en önemli faktörden birisi bilgiye yatırım yapılmasıdır. Bilgiye yatırım yapabilen ülkelerin yeni alanlarda üretim ve istihdam oluşturdıkları ve böylelikle sürdürülebilir ekonomik büyümeyi başardıkları görülmektedir. Beşerî sermayenin temelini meydana getiren nitelikli işgücünün eğitime yapılan yatırımlar ülke ekonomisine üst düzeyde katkı sağlamaktadır (Akçacı, 2013, s. 67).

Bilimsel araştırmalar eğitim seviyesi ve kalkınma unsurları olan iktisadi büyüme, siyasal ve toplumsal gelişme arasında doğrusal bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle sosyal iyileşme ve buna bağlı olarak da ekonomik gelişime en önemli katkı insan faktörü tarafından yapılmaktadır. Toplumsal uyum kapsamında eğitimin sosyal yararları, demokratikleşme ve yönetime dahil olma, bireysel sağlığı koruma, daha az suç oranı ve bireyin daha çok gelir sağlaması olarak sıralanabilir. Eğitimin bu niteliği göz önüne alındığında sadece bireyler için değil toplum içinde yararlı olduğu ve kamu refah maliyetlerini düşürdüğü görülmektedir (Taş ve Yenilmez, 2008, s. 161).

Ülkelerin eğitim yatırımları ve ekonomik büyüme göstergelerinin incelendiği çalışma sonuçları da ekonomik büyüme ve eğitim arasında anlamlı ilişki olduğu görüşünü desteklemektedir. Çetin (2014) tarafından yapılan çalışmada, eğitim ve kalkınma ilişkisi Türkiye örneği açısından incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda kalkınma indeksi yüksek olan ülkelerin başarılı kalkınma grubundaki ülkeler arasına girdiği, eğitimin ülkelerin ekonomisi açısından önemli olduğu, Türkiye’de okullaşma oranının da yüksek olduğu bununla birlikte eğitimin kalkınma açısından pozitif bir etken olduğu bulgusu elde edilmiştir. Uçan ve Yeşilyurt (2016, s. 179) tarafından yapılan çalışmada ise Türkiye’de büyüme ve eğitim harcamaları arasındaki ilişki incelenmiş ve eğitim harcamaları ve büyüme arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM
TURİZM VE TURİZMİN GELİŞİMİNİN GÖSTERGELERİ

Bu bölümde turizm kavramı açıklanacak, turizmin ekonomik ve sosyo-kültürel etkileri ile turizmin gelişiminin göstergeleri konuları üzerinde durulacaktır.

2.1. TURİZM TANIMI

Turizm kavramsal açıdan incelendiğinde, insanların devamlı ikametlerinden farklı bir yere seyahat etmeleri sonucunda gittikleri yerlerde geçici olarak barınma, yeme içme faaliyetlerinin karşılanmasıdır (Bilici, 2014, s. 2). Toplu kitle etkinliklerinin 18. yüzyılda başlamasıyla birlikte “tuor” kavramı ortaya çıkmıştır. 1841 yılına gelindiğinde taşımacılığın ucuzladığı ve taşıma araçların geliştiği görülmektedir. İlk toplu seyahat İngiltere’de Thomas Cook tarafından gerçekleştirilmiştir. Büyük Avrupa Turu olarak nitelendirilen gezilerde ise İngiliz soylularının kültür ve eğitim amacıyla Avrupa’ya ziyaret ettikleri görülmektedir (Kozak, 2013, s. 8). Turizm kavramı temelde geri dönüş ve hareket olayları ile oluşmaktadır. Bu sebeple turizmde sürekli kalışın olmadığı gezme olayının ve gidilen yerlerde geçici bir süre kalınıp sonrasında ikamet yerine dönülmesinin söz konusu olduğu görülmektedir. Turizm ve turist kavramlarının ise şimdiki anlamı ile XIX. yüzyılın ilk yarısında kullanılmaya başlandığı bilinmektedir (Usta, 2009, s. 1).

Sabit sermaye yatırımlarının yüksek olduğu turizm sektörü, bileşik ürün üreten, teknolojik gelişmelerin olmasına rağmen emek yoğunluklu, arz açısından konaklama yatırımlarında esneklik göstermeyen, ekonomik, sosyal ve siyasi gelişim ve değişimlere duyarlı bir sektördür. Turizmin ülkelere döviz girdisi sağlama, uluslararası alanda ülkelerin etkileme ve iletişim gücünü yükseltme, verimlilik ve istihdamı artırma, dış ticaret açıklarının kapatma ve işsizlik sorununun çözülmesine katkıda bulunma gibi yararlarının yanı sıra barış ortamı ve bütünleştirici iklimin oluşturulması konularında etkili olduğu görülmektedir. Turizmin bu rolleri sebebiyle dünya genelinde birçok ülkenin stratejik açıdan önceliği haline geldiği belirtilmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 1). Ayrıca ülkelerin kalkınmasında ve gelişiminde turizm sektörünün büyük bir rol oynadığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla dünyada tüm ülkelerin turizm sektörünü canlandırmak ve sektörden arzuladıkları payı alabilmek adına büyük çaba harcadığının bilinen bir gerçektir (Akın, 2018, s. 3).

Çağımızın yaşam tarzına bakıldığında her yıl milyonlarca insanın sürekli ikametlerinden geçici sürelerle ayrılıp farklı bölgelere, ülkelere gittiği ve buralarda öğrenme, gezip/görme, eğlenme ve dinlenme gibi kültürel, psikolojik ve sosyal gereksinimlerini giderdikleri görülmektedir. Turizmin temel özellikleri ve tanımı

incelendiğinde; eğlenme ve dinlenme amacıyla kısa süreli seyahatler sağlık ve hava değişimi için yapılan kısa süreli yer değişimleri, kültür, sanat ve spor etkinliklerine katılmak ya da izlemek için yapılan geziler ve iş seyahatleri turizmin kapsamı içinde bulunmaktadır. Ancak, tedavi amacı ile hastanelerde konaklama, eğitim için uzun süreli konaklama, sürekli yaşama ve iş arama amacıyla yapılan seyahatler ve günlük hayattaki ihtiyaçlarımızı karşılamak adına yapılan seyahatler turizm kapsamının dışında yer almaktadır (Uçkun, 2004, s. 29).

2.2. TURİZMİN ETKİLERİ

Turizm özellikle turist kabul eden gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri başta olmak üzere sosyo-kültürel yapıları ve çevre üzerinde pek çok etkiye sahip bir sektördür.

2.2.1. Turizmin Ekonomik Etkileri

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde turizmin en önemli gelir kaynaklarından olduğu görülmektedir. Dünya genelinde bakıldığında turizmin birçok ülke ekonomisi üzerinde önemli katkısı olan faaliyet alanlarından olduğu belirtilmektedir. Turizm faaliyetleri açısından elde edilen gelirler incelendiğinde, gelişmekte olan ülkelerde birçok ekonomik gösterge üzerinde olumlu etkisinin olduğu belirtilmektedir. Bu durumun refah düzeyi yüksek yaşam tarzını o ülkede yaşayanlara kazandıran bir özellik olması açısından önemini göstermektedir (Çıfci ve Acet, 2021, s. 101). Yapılan araştırmalara göre de dünya ekonomisinde 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren en hızlı gelişen sektörlerden biri de turizm olarak görülmektedir. Diğer birçok sektör de olduğu gibi turizm sektörü de ulusal ya da bölgesel kalkınma için araç olarak kullanılmaktadır. İş, gelir ve vergi gelirlerinin oluşturulmasında, ödemeler dengesindeki problemlerin hafifletilmesinde, ulusal ve bölgesel ekonomik gelişmelerde turizm sektörü önemli bir faktör olmaktadır (Şen ve Şit, 2015, s. 31; Çımat ve Bahar, 2003, s. 2). Turizm hareketlerinin artmasına paralel olarak turizmin ekonomik açıdan da büyüyeceği ve uluslararası turizm faaliyetlerinde yaşanan artışların devam edeceği beklenmektedir. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütüne göre uluslararası turist sayısı yıllık ortalama %2,8 artışla 2023 yılında 1,5 milyar kişiye, 2030 yılında ise 1,8 milyar kişiye ulaşacaktır. 2030 yılından itibaren en çok seyahat edilecek destinasyonların dünya genelinde bölgesel dağılımına bakıldığında ilk sırada Kuzeydoğu Asya, ikinci sırada Güney Avrupa/Akdeniz'in olacağı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin dünya turizminde önemini koruyacağı

düşünülmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 12; Silik ve Kızanıklı, 2020, s. 3018).

2.2.2. Turizmin Sosyal ve Kültürel Etkileri

Seyahatlerinde turistlerin yalnızca deniz-kum-güneş tatilini tercih etmeyip, farklı özel ilgi alanlarına yönelmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Eğlenme, sağlık, dinlenme, spor, din gibi etkenlerin yanında insanların turizme katılma nedenleri arasında kültüründe önemli bir rolü bulunmaktadır. Özellikle son 10-15 yıl içinde kültür faktörünün turistlerin seyahat etme nedenleri arasında önemli bir yer edindiği görülmektedir (Meydan-Uygur ve Baykan, 2007, s. 1). Bu kapsamda turizmin, çevresel ve ekonomik katkılarının yanında birtakım sosyo-kültürel etkileri bulunmaktadır (Baştan ve Alkaya, 2021, s. 1; Özeltin-Türker, 2020, s. 65; Demir, 2020, s. 62; Güdü-Demirbulat, 2012, s. 53). Çakmakçı ve Öztürk'e (2019, s. 1) göre, turizm kültürel, sosyal ve ekonomik bir olgu olması nedeniyle gerçekleştirildiği yörelerde bu alanda önemli değişikliklere sebep olabilmektedir. Toplum canlı bir varlık gibi sürekli gelişmekte ve değişmektedir. Yaşanan değişimin hangi alanlarda yoğunlaştığı ya da hızı, değişime etki eden faktörlerden hangisinin daha önemli rol oynadığına bağlı olmaktadır. Bu bağlamda turizm belli yörelerde değişimin hızını ve yönünü belirleyen katalizör görevi görebilmektedir.

Turizm olumlu ve olumsuz sosyo-kültürel etkiler yaratabilen bir sektördür. Sosyo-kültürel etkiler, toplumları gelenek ve göreneklerden yaşam tarzına kadar birçok yönden etkilemektedir. Özellikle turizm ile iç içe geçen yerel halk turistlerin etkisinde kalabilmekte ve bu durum gelenek göreneklerini, kültürlerini ve yaşam tarzlarını değiştirebilmektedir. Az gelişmiş toplumların yerel halkı bu etkilerden fazlaca etkilenebilmektedir. Bunun sebebi yerel halk ve turist arasındaki farkın turist lehine olmasından kaynaklanmaktadır. Gelişmiş toplumlarda ise yerel halk ile turist arasındaki hayat standardındaki farkın az olmasından dolayı etkilenme oranını daha az olmaktadır (Baştan, 2020, s. 2).

Durgun (2006, s. 36) turizmin sosyal ve kültürel açıdan olumlu etkilerini aşağıdaki gibi sıralamıştır;

- Toplumlar arasında hoşgörü ve barış ortamının artması.
- Bölge halkının yabancı dil seviyelerinin ve okuma alışkanlıklarının artması ile kültür seviyelerinin yükselmesi.
- Bölge sanatının güçlenmesi, yöresel sanatın yeniden canlanmasının sağlanması.

- Kültürel mirası koruma ve kendi kültürü hakkında bilinçlenmenin sağlanması.
- Yerel halkın faaliyet ve ilgi alanının oluşması.
- Aile yapısını etkileyerek kadın erkek ilişkilerinde eşitliğin sağlanması, kadını özgür bir konuma getirerek dışa açılma sürecinin hızlandırılması.
- Sosyal etkileşimin hızlanması (Doğan ve Üngüren, 2010, s. 400).

2.2.3. Turizmin Çevresel Etkileri

Turizmin ekonomik olarak büyük bir öneminin olduğu kabul edilmekle birlikte, doğal çevreyi olumsuz olarak etkilediği bilinen bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır (Bahar, 2003, s. 150). Özellikle kitle turizminde, yoğun turist nüfusunun aynı kısa sezonda, genellikle kıyı mekânında inşa edilen otel, temalı otel ya da tatil köyünde yedirme-içirme, konaklatma, gezdirme, eğlendirme ve para harcatmaya dayalı pazar politikasının bu alanlar üzerinde taşıma kapasitesini zorlayan ya da aşan kullanımların olduğu görülmektedir.

Tüketim ağırlığı olan bu turistik süreç;

- Yapılaşma açısından betonlaşmaya bağlı oluşan görsel kirlilik,
- Ekolojik çevreye dağılım, kaynak kullanımı ve yoğunluk açısından çevresel kirlilik,
- Kirliliğe bağlı olarak tür kayıplarının yaşanması, ekolojik dengede yaşanan bozulmalar,
- Sosyo-kültürel beklentiler ve farklılıkların uyuşmaması açısından kültürel bozulmanın kendini gösterdiği belirtilmektedir (Kısa-Ovalı, 2017, s. 65).

Çevresel kaygılar ile artan maliyetler sonraki kazanımlar iyi hesaplandığında makul yatırım değerlerine dönüşebilmektedir. Bu durumun sonucunda turizmin çevreye katkısının olumlu yönde gelişeceği belirtilmektedir. Ancak turizm kaynaklarının yoğun olarak kullanılması, taşıma kapasitelerinin aşılması, çevre bilinci ve konaklama işletmelerinin yığılma yayılma dengesi ölçütlerine özen göstermemesi ve kültürü korumanın yaygınlaşmadığı durumlarda turizm faaliyetlerinin çevresel değerleri olumsuz şekilde etkileyeceği düşünülmektedir (Bahar, 2003, s. 152). Bertan'a (2009, s. 213) göre, turizmde yaşanan gelişmelerin desteklenmesi ve turizmin çevre üzerindeki etkilerine önem verilmesi gerektiği konusuna işaret etmektedir. Yerel yönetimler açısından değerlendirildiğinde, turizm işletmelerinde çalışanların, yöre halkının ve esnafın turizmin

olumsuz etkilerinin azaltılması hususunda eğitilmeleri, turistik yörelerin turizmdeki gelişmeler açısından önemli sonuçlar doğuracağı belirtilmektedir.

2.3. TURİZMİN GELİŞİMİNİN GÖSTERGELERİ

Turizm sektörünün ekonomik önemini ortaya koyan çeşitli göstergeleri bulunmaktadır. Turistlerin turizm ürünlerinden faydalanmak için bulunduğu bölge veya ülkeden başka bölge veya ülkeye giderek yapmış olduğu harcamalar, turist kabul eden bölgelerin ekonomilerinde “şelale” etkisi oluşturmaktadır. Dolayısıyla oteller, taksi, restoran gibi turistik arz faktörleri ile başlayan harcamaların ekonominin diğer alanlarına da yayıldığı bilinmektedir. Bu durumun turizm sektörünün ekonominin diğer alanları ile önemli ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu nedenle turizm sektörünün hem diğer sektörlerdeki gelişmelerden etkilendiği hem de öteki sektörlerin gelişmelerine katkı sağladığı söylenebilir (Şen ve Şit, 2015, s. 30).

2.3.1. Milli Gelir İçindeki Payı

Turizm sektörü birçok ülke tarafından kalkınmanın aracı olarak görülmektedir. Hizmet sektörü olmasından dolayı istihdam yaratma potansiyeli yüksek olan turizm sektörü, istihdam arttırması bakımından önemli bir paya sahiptir. Turizm sektörü ülkede yeni iş olanaklarının yaratılması ile bölgelerarası gelişmişlik farkının en aza indirilmesi yönünde etki yaparak, bölgesel dengeli kalkınmanın oluşmasına olanak sağlamaktadır. Ayrıca milli gelir artışına ivme kazandırarak ülke ekonomilerinin kalkınmasına olumlu katkı sağlamaktadır (Çifci ve Acet, 2021, s. 101). Bu kapsamda turizmin ekonomik etkileri içerisinde en fazla dikkat çeken parametreler arasında turizm gelirlerinin milli gelir içindeki payı yer almaktadır. Türkiye açısından ele alındığı zaman, yıllara göre turizm gelirlerinin dağılımı ve milli gelir içerisindeki oranı Tablo 2.1’de sunulmuştur.

Tablo 2.1: Türkiye’de Milli Gelir İçerisinde Turizmin Payı

2003	Turizm Gelirleri (1000 \$)	Ortalama Harcama (\$)	GSYİH İçindeki Pay (%)
2003	13.854.866	850	4,4
2004	17.076.607	843	4,2
2005	20.322.111	842	4,1
2006	18.593.951	803	3,4
2007	20.942.500	770	3,1
2008	25.415.067	820	3,3
2009	25.064.482	783	3,9
2010	24.930.997	755	3,2
2011	28.115.692	778	3,4
2012	29.007.003	795	3,3
2013	32.308.991	824	3,4
2014	34.305.903	828	3,7
2015	31.464.777	756	3,7
2016	22.107.440	705	2,6
2017	26283.656	681	3,1
2018	29.512.926	647	3,8
2019	34.520.332	666	4,6

Kaynak: Türkiye Seyahat Acentaları Birliği, 2022, s. 1.

Tablo 2.1.’de görüldüğü gibi turizm gelirleri milli gelir içerisinde önemli bir paya sahiptir. Bunun yanında küresel gelişmeler, yaşanan ekonomik krizler ve turist profiline göre değişmesi gibi unsurlara bağlı olarak turizm gelirlerinde bazen düşüş meydana gelebilmektedir. TÜİK verilerine göre Türkiye’de yıllara göre turizm gelirlerinde meydana gelen değişimler Tablo 2.2’de sunulmuştur.

Tablo 2.2: Yıllara Göre Turizm Gelirlerinde Meydana Gelen Değişimler

Yıllar	Değişim Yüzdesi
2012-2013	11,40
2013-2014	6,20
2014-2015	-8,30
2015-2016	-29,40
2016-2017	18,90
2017-2018	12,30
2018-2019	17

Kaynak: Çifci ve Acet, 2021, s. 110.

Turizmin milli gelir içindeki payının yüksek olduğu ülkelerin arasında Akdeniz ülkeleri önemli bir yer tutmaktadır. Son yıllarda özellikle Akdeniz’e kıyısı olan Avrupa ülkelerinde turizmin ciddi anlamda geliştiği görülmektedir. Geçmiş yıllarda Akdeniz ülkeleri sadece kültür turizmi için ziyaret edilirken, günümüzde deniz-kum-güneş turizmi için de tercih edilen ülke sayısında önemli artış meydana gelmiştir (Zoğal ve Baykal, 2020, s. 255). Söz konusu gelişmelere paralel olarak Akdeniz ülkelerinin turizm gelirleri milli gelir içerisinde önemli bir paya ulaşmıştır. Bu konuda yapılan çalışmalarda herhangi

bir yıl turizm sezonu kötü geçse bile bir sonraki yıl elde edilecek turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye katkı sağladığı belirtilmiştir. Aynı çalışmada Akdeniz ülkelerinde turizm gelirlerinin milli gelir içindeki payının oldukça yüksek olduğu, bu nedenle Akdeniz ülkelerinde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme düzeyi arasında anlamlı ilişki olduğu vurgulanmıştır (Aktaş ve Kocaman, 2013, s. 759). Bu konuda yapılan diğer bir çalışmada Akdeniz ülkeleri içerisinde özellikle İtalya ve Yunanistan'da milli gelir içerisinde turizm gelirlerinin önemli bir yere sahip olduğu, bu nedenle söz konusu ülkelerde turizm gelirlerinin önemli bir ekonomik büyüme kaynağı olduğu tespit edilmiştir (İlgaz-Yıldırım ve Şahin, 2018, s. 73). Yapılan diğer bir çalışmada 2017 yılı sektör verileri dikkate alınarak Akdeniz ülkelerinde turizm gelirlerinin ekonomik etkileri incelenmiştir. Söz konusu çalışmada milli gelir içerisinde turizm gelirlerinin önemli bir yere sahip olduğu ülkelerin başında İtalya, Kıbrıs, Arnavutluk, Libya ve Cezayir'in geldiği rapor edilmiştir (Manap-Davras ve Baykul, 2019, s. 791).

2.3.2. İstihdam

Turizm sektörü istihdama katılımı etkileyen bir unsur olmakla beraber, Türkiye'de de bazı dönemlerde turizm sayesinde istihdama katılım artmaktadır. Türkiye'de hızlı nüfus artışı ile birlikte, fazla nüfusun işgücüne katılımı sağlanamamaktadır. Bu durum tarım kesiminde gizli işsizliğin oluşmasına ve çarpık sanayileşmeye yol açmaktadır. Kırsal alandan kente yapılan göç sosyo-ekonomik sorunları ortaya çıkarmaktadır. Bu sebeple işsizlik sorununun çözülmesinde turizmin önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir (Çımat ve Bahar, 2003, s. 4). Türkiye'de turizm yoğunluğu incelendiğinde yurtdışından bireysel olarak erişimin kısıtlı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yurtiçi talebin belirli dönemlerde yoğunlaştığı ve bu dönemlerde planlamaların son dakikada olduğu görülmektedir. Söz konusu deniz-kum-güneş turizmindeki konaklama kapasitesi 365 gün üzerinden %40'larda kalmakta ve bu durum sezonun kısa olmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla sürdürülebilir istihdamın sağlanamadığı ve nitelikli eleman sorununun ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca deniz-kum-güneş turizminde tesislerin nitelikli olmasına rağmen bilinçsiz yönetilmesi ve personelin eğitimsiz olduğu belirtilmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 47).

2.3.3. Turizm Gelirleri

Turizm endüstrisinin özellikle 1980’li yıllardan sonra gelişmekte olan ülkelerde büyük bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Turizmin ekonominin sıkıştığı ve döviz ihtiyacının arttığı dönemlerde döviz girdisi sağlayarak dış ticaret açıklarını gidermekte ve istihdam olanaklarının arttırılmasında etkili olmaktadır (Bilgiçli ve Altınkaynak, 2016, s. 1). Türkiye’de de turizm sayesinde ülkeye döviz girdisinde artış olmakta, buna paralel olarak ödemeler dengesizliğinde azalma meydana gelmektedir (Çımat ve Bahar, 2003, s. 1). Türkiye ekonomisinde sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanması ve ödemeler bilançosu açıklarının karşılanması konularında turizm sektörünün belirleyici bir role sahip olduğu belirtilmektedir (Şahbaz ve Mızırak, 2017, s. 107).

Türkiye’de sanayi ve tarım ürünleri ihracatının ihtiyaç duyulan döviz açığını kısa ve orta vadede kapatması zor bir olasılık olarak görülmektedir. Dış finansman girdileri ve yurt dışında yaşayan vatandaşların dövizleri her zaman istenilen boyutta olamamaktadır. Dolayısıyla Türkiye için dış aktif turizm sayesinde elde edilecek döviz girdisi son derece önem arz etmektedir. Bu şekilde turizm ile ihracı yapılamayan servet ve hizmetler döviz kaynağı haline getirilebilmektedir (Çımat ve Bahar, 2003, s. 4). Şen ve Şit’e (2015, s. 43) göre, cari işlemler bilânçosunda yer alan mal, hizmet dışsatımından ve tek yanlı transferlerden elde edilen döviz gelirlerinin; mal, hizmet dışalımını ve tek yanlı transferler için yapılan döviz giderlerinden az, yani cari işlemler bilânçosunun eksi verdiği duruma cari işlemler açığı denmektedir. Özet olarak, bir ülkenin ürettiğinden fazla harcama yapması durumuna cari açık denilmektedir. Ülkelerin ürettiğinden fazla harcama yapması durumunda başka ülkelere borçlanarak bu açığı kapatabilmektedir. Söz konusu ülkedeki net turizm hareketleri sonucunda elde ettiği geliri ülkeye giren döviz miktarını ifade etmektedir. Bu durumun da cari açığı kapatacağı belirtilmektedir.

2.3.4. Sermaye Yatırımları

Gelecekte bir dizi faydanın sağlanabileceği beklentisi ile sahip olunan kaynaklarının belirli alanlara aktarılmasına yatırım denilmektedir. Halk arasında, bir işi yapmak için belirli sermayenin o işe aktarılması olarak anlaşılan yatırım; iktisat biliminde, devlet yönetiminde ve işletmecilikte farklı anlamlarda kullanılmaktadır. İşletme biliminde yatırım kavramı en geniş anlamı ile nakdi değerlerin tesis mallarına dönüşümü olarak ifade edilmektedir (Şenel, 2007, s. 5).

Küreselleşme sürecinde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının önemli bir yerinin olduğu belirtilmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin gelişim sürecinde; tasarruf yetersizliğinin aşılmasında, dışa açılmada, yatırım eksikliğini giderme ve dış pazarlarda rekabet gücünü arttırmada doğrudan yabancı yatırımların önemli bir rolü bulunmaktadır (Çeken, 2003, s. 26). Söz konusu durum turizm sektörü açısından da geçerli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, turizmin istihdam oluşturmaları, milli gelirin arttırıcı etkisi, dış ödemeler dengesine katkısı, diğer sektörlerle ilişkisi, çarpan ve ülke gelirlerine etkisi vazgeçilmez bir sektör olmasına sebep olmaktadır. Özellikle 2000’li yıllarda ortaya çıkan küreselleşme olgusu, yabancı sermaye yatırımlarının önündeki engellerin kalkmasında ve bilgi teknolojilerinin yoğun olarak kullanılmasına vesile olmaktadır. Böylelikle turizmin uluslararası ve ulusal düzeyde rekabet edilen sektörlerden biri haline geldiği görülmektedir. Bu rekabet ölçek ekonomileri için (uzun dönem ortalama maliyetlerinin düşüşüne) avantajlar yaratmakta ve sektörde verimlilik artışına sebep olmaktadır (Işık, 2016, s. 2).

Kaynak yetersizliği sorunu Türkiye ekonomisinin en önemli sorunlarından birisi olarak görülmektedir. Kaynak ihtiyacının giderilmesi sorunu da yabancı sermaye konusunun önemini ortaya koymaktadır. Ülkeye yapılacak transferler ile kaynak yetersizliğinin bir ölçüde ortadan kaldırılabilen ve bu nedenle özellikle turizm yatırımlarının gerçekleştirilmesinde yabancı sermayeye ihtiyaç duyulmaktadır (Çeken, 2003, s. 25). Ayrıca, Türkiye’de doğrudan yabancı sermaye yatırımları genelde sanayi sektörüne yönelik olmakla birlikte, hizmet sektörü ve bu sektörün içinde yer alan turizm sektörüne yönelik yabancı sermaye girişlerinde de belirgin artışların olduğu görülmektedir. Yabancı sermayenin, turizm sektörü açısından gerekli finansmanın sağlanmasının yanında yönetim becerilerinin geliştirilmesi ve özellikle dış pazar olanaklarının arttırılması konularında önemli olduğu belirtilmektedir (Ege ve Gürdoğan, 2006, s. 42).

2.3.5. İç Turizm Harcamaları

Dünya’nın en önemli endüstrilerinden biri olarak nitelendirilen turizm sektörü pek çok ülkede yerli ve yabancı birçok turiste tatil yapma olanağı sağlaması ile birlikte turistik yörelere de kültürel ve ekonomik anlamda önemli katkılar sağlamaktadır. Turizm sektöründe önemli ülkeler arasında olan Türkiye’de 2000’li yıllardan itibaren yerli ve yabancı turist sayısında artışın yaşandığı görülmektedir. Turizm sektörü, özellikle dış

turizm, krizlerden, diğer ülkeler ile yaşanan politik olaylardan ve terör olaylarından oldukça çabuk etkilenen hassas bir sektördür. Bu tür krizlerden turizmin daha az etkilenmesi için yerli turist sayısının artırılması ve iç turizmin gelişmesinin sağlanması gerekmektedir (Tellioğlu ve Tekin, 2016, s. 488). Literatür incelendiğinde çalışmaların çoğunlukla genel turizm harcamaları, gelirleri ya da hareketleri üzerinden yapıldığı görülmektedir. Başka bir deyişle, çalışmaların büyük çoğunluğunun ekonomik büyümeye katkısında iç ve dış turizm ayrımını gözetmemektedir. Buna karşılık literatürde yer alan çalışmalarda iç turizm harcamalarının da dış turizm gelirlerinde olduğu gibi bölgesel kalkınmaya katkı sağladığı belirtilmektedir (Türkcan, 2018, s. 162). Geçmişte ülke içerisinde gelen talepleri yeterli düzeyde önemsemeyen turizm işletmelerinin çoğu, geç de olsa iç turizmin önemini anlamış ve yurtiçi turizm pazarından daha fazla pay alabilmek adına çeşitli çalışmalarda bulunmaya başlamışlardır (Kervankıran ve Çuhadar, 2017, s. 1).

2.3.6. Turizme Yapılan Kamu Harcamaları

Kamu harcamaları devlet idaresinin ekonomik ve sosyal amaçlı tüm özel ve tüzel kişiliklere yaptığı yatırım ve harcamalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamu harcamaları çoğu zaman kamu hizmetlerinin yürütülmesi ve iyileştirilmesi için yapılan ekonomik harcamalardır. Bunula birlikte kamu hizmetlerinin özel sektör işletmeleri tarafından yürütüldüğü, gerek ekonomik büyüme amaçlı gerekse sosyal devlet anlayışı gereği kamu idaresi tarafından desteklendiği de görülmektedir. Yapılan bu destekler devletler tarafından farklı şekillerde ve usullerle yapılabilmektedir. Genel olarak hibe, faizsiz veya düşük faizli nakdi destek, nakit olmayan varlık veya vergi indirimi gibi devlet teşvik politikaları ile işletmelere destek verilmektedir (Işık, 2005, s. 65).

Devletler ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek ve sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla, ithalatı azaltıp ihracatı arttırarak özellikle katma değerleri yüksek mal ve hizmet sektörlerini destekleyerek dış ticaret dengesini sağlamayı hedeflemişlerdir. Özellikle bacasız sanayi olarak adlandırılan turizm faaliyetlerin yoğun olarak yapıldığı ülkelerde devletler konaklama, seyahat ve eğlence gibi hizmetleri yürüten işletmelere destek vererek bu faaliyetlerden elde edilecek gelirin bölge ve ülke ekonomisine katkıda bulunmasını sağlamaktadır. Cari açık, enflasyon ve işsizlik gibi birçok ekonomik göstergenin yapılan bu kamu harcamaları ile iyileştirilmesi hedeflenmektedir.

Turizm özelinde yapılan kamu alt yapı harcamaları incelendiğinde bu harcamaların birçok farklı şekilde yapıldığı görülmektedir. Konaklama sektöründe var olan yatak sayısının artırılması için yeni konaklama işletmelerinin hizmete sunulması gerekmektedir. Bu noktada açılacak konaklama işletmesiyle ilgili ulaşım imkanlarının, alt yapı çalışmalarının tamamlandığı alanlara yapılması gerekmektedir. Bütün bu alt yapı hizmetleri devlet eliyle yapılmaktadır.

Ulaştırma sektörü turizm sektörü için çok önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle sektöre ait olan hava, kara, deniz ve demiryolu gibi yollar kamu idarelerinin öncülüğünde kamu-özel işbirliği ile bir araya getirilen oluşumlarla geliştirilmek istenmektedir. Gelişen ulaşım olanakları daha fazla turizm hareketliliğinin yaşanmasını sağlamaktadır. Turizm için reklamcılık ve tanıtım faaliyetleri de çok önemli bir yere sahiptir. Ülkelerde yer alan turizm olanakları, hem kamu idarelerinin, hem de konaklama ve seyahat işletmeleri tarafından tanıtılmaktadır. Örneğin ülkemiz turizm faaliyetleri ulusal ve uluslararası pazarlarda devlet eliyle Kültür ve Turizm Bakanlığımız tarafından da yapılmaktadır. Bütün bu bilgiler incelendiğinde kamu idarelerinin turizm faaliyetleri konusunda yaptıkları kamu alt yapı harcamalarının çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

2.4. AKDENİZ ÜLKELERİNDE TURİZM

Turizm sektörü, insanların farklı kültürleri, yerleri ve deneyimleri keşfetme isteğiyle ortaya çıkmış ve özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında hızla gelişerek dünya genelinde yayılmıştır. Turizm, seyahat, konaklama, yeme-içme, eğlence, alışveriş ve diğer turistik faaliyetler gibi bir dizi alt sektörü içermektedir. Turizm sektörü, ekonomik büyüme ve kalkınma için önemli bir potansiyele sahiptir ve birçok ülke için önemli bir gelir kaynağıdır (Zortuk ve Bayrak, 2013, s. 39).

Turizm sektörü günümüzde dünya genelinde oldukça büyük bir sektör haline gelmiştir. Nüfusun artışı, ekonomik büyüme ve gelir düzeyindeki artışlar, seyahat etme ve tatil yapma imkanlarının artması, turizm sektörünün sürekli bir gelişme göstermesine neden olmuştur. Ayrıca, değişen ekonomik ve toplumsal yapılar, gelişen tatil anlayışı, kültürlerarası etkileşim ve iletişim olanakları da turizm sektörünün büyümesinde etkili olmuştur. Türkiye de sahip olduğu doğal, kültürel ve tarihi zenginliklerle turizm sektöründe oldukça önemli bir yere sahiptir (Çiftçi ve Sandal, 2015, s. 566).

Türkiye'nin de içinde yer aldığı Avrupa bölgesi, Dünyada en fazla turist çeken bölgedir. Dünyada en çok turist çeken ülkeler Avrupa'da Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerdir.

Destinasyon alanlarının tercih edilmesinde doğal ve beşeri coğrafi özellikler önemli bir unsurdur. Doğal güzellikleri, tarihi ve kültürel zenginlikleri ile turistlerin dikkatini çeken ülkeler, aynı zamanda turizm sektörünün gelişmesi için de önemli bir potansiyele sahiptir. Turistler, tatil yapmak için tercih ettikleri ülkelerde konaklama, yeme-içme, ulaşım ve turistik faaliyetler için harcama yaparak, ülke ekonomisine de katkı sağlarlar. Bu nedenle turizm sektörü, hem istihdam yaratması hem de döviz girdisi sağlaması açısından önemlidir.

Akdeniz Havzası tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır ve zengin tarihi mirası, kültürel çeşitliliği, doğal güzellikleri ve iklimi ile turizm açısından büyük bir potansiyele sahiptir. Bu nedenle, Akdeniz kıyılarındaki ülkeler turizm açısından önemli bir çekim merkezi olmuştur ve dünya genelinde turistlerin büyük bir kısmı bu bölgeyi ziyaret etmektedir (Bozok ve Köroğlu, 2007, s. 147-148).

Akdeniz Havzası geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır ve genellikle dört bölgeye ayrılır:

- Batı Akdeniz: İspanya, Fransa, İtalya, Cezayir, Fas, Tunus
- Doğu Akdeniz: Türkiye, Yunanistan, Kıbrıs, Suriye, Lübnan, İsrail, Mısır
- Güneydoğu Akdeniz: Libya, Mısır, Suudi Arabistan, Yemen
- Kuzey Afrika: Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır

Turizm ekonomisi literatürü turizmin ekonomiye doğrudan ve dolaylı katkılarına yönelik birçok ampirik çalışma içermektedir. Bu çalışmaların çoğu turizmin ekonomik büyümeye katkısını ölçmeye çalışmakta ve turizmin ekonomik büyüme için bir katalizör olup olmadığına dair kanıtlar sunmaktadır. Turizme dayalı büyüme hipotezi, turizmin ekonomik büyümeye pozitif bir etkisi olduğunu öne sürmektedir. Bu hipoteze göre, turizm ekonomik büyümeyi teşvik eden bir dizi faktöre sahiptir. Bunlar arasında turizmin doğrudan ve dolaylı katkıları, turizme bağlı işletmelerin yarattığı istihdam, turizmin ekonomik çeşitliliği artırması, turizm sektöründeki yenilikler ve teknolojik gelişmeler sayılabilir.

Akdeniz Havzası, tarihi ve coğrafi özellikleri nedeniyle stratejik önemi olan bir bölgedir. İklimi, doğal kaynakları ve yerleşim tarihi gibi özellikleriyle birçok uygarlığın geçiş güzergahı olmuştur. Ayrıca, Akdeniz Havzası, Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları arasındaki önemli ticaret yollarına ev sahipliği yapmaktadır. Havzanın petrol, doğalgaz ve diğer doğal kaynakları da ekonomik açıdan önemlidir (Yıldız, 2018, s. 671).

Akdeniz Havzası, dünya nüfusunun yaklaşık %7'sine ev sahipliği yapmaktadır. Bu bölgenin demografik özellikleri, ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Örneğin, İspanya, İtalya ve Yunanistan gibi ülkeler nüfusları açısından büyük ülkelerdir ve nüfusları 40 milyonun üzerindedir. Diğer yandan, Lübnan ve Ürdün gibi ülkeler nüfusları açısından daha küçük ülkelerdir ve nüfusları 10 milyonun altındadır. Türkiye, Akdeniz Havzası'ndaki en kalabalık ülkedir ve yaklaşık 83 milyon nüfusa sahiptir.

Akdeniz Havzası, sosyoekonomik açıdan farklı özelliklere sahip olan ülkeleri içermektedir. Bazı Akdeniz ülkeleri yüksek gelir düzeyine sahipken, diğerleri daha düşük bir gelir düzeyine sahip olabilmektedir. Ayrıca, bazı ülkeler gelişmiş ekonomilere sahipken, diğer ülkelerin daha az gelişmiş ekonomilere sahip olabildiği görülmektedir.

Örneğin, İtalya, İspanya ve Fransa gibi ülkeler yüksek gelir düzeyine sahipken, Fas ve Tunus gibi Kuzey Afrika ülkeleri daha düşük bir gelir düzeyine sahip olabilmektedir. Bununla birlikte, İspanya ve İtalya gibi ülkeler turizm sektöründe önemli bir paya sahipken, Fas gibi ülkeler tarım sektöründe daha önemli bir yere sahip olabilmektedir.

Bölgedeki ülkelerin ekonomik yapıları da farklılık göstermektedir. Örneğin, İspanya, İtalya ve Yunanistan gibi ülkeler gelişmiş ekonomilere sahipken, Kuzey Afrika ülkeleri daha az gelişmiş ekonomilere sahip olabilmektedir. Bu durum, bölgedeki ülkelerin kalkınma düzeylerinde de farklılıklara neden olmaktadır (Çiftçi ve Sandal, 2015, s. 566).

Bölgedeki ülkelerin sosyal yapıları da farklılık göstermektedir. Örneğin, bazı ülkelerde nüfusun çoğunluğu genç iken, diğer ülkelerde yaşlı nüfus oranı daha yüksektir. Ayrıca, bölgedeki ülkelerin eğitim seviyeleri ve sağlık göstergeleri de farklılık göstermektedir.

2.5. EKONOMİK BÜYÜME, İNSANİ GELİŞMİŞLİK VE TURİZMİN GELİŞİMİ İLİŞKİSİNE YÖNELİK YAPILAN ÇALIŞMALAR

Literatür incelendiğinde ekonomik büyüme, insani gelişmişlik ve turizm gelişimi arasındaki ilişkiye yönelik sınırlı sayıda araştırma yapıldığı görülmektedir.

Garcia vd. (2015) tarafından yapılan çalışmada turizm gelişiminin ekonomik büyüme üzerinde etkileri incelenmiştir. Araştırmada makalenin yazıldığı yıldan itibaren son 20 yılında Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi tarafından yayınlanan raporlardan elde

edilen Turizm ve Ekonomik panel verileri ile çalışılmıştır. Yazarlar özellikle Ekonomik Büyüme verileri içerisinde İnsani Gelişmişlik Endeksini oluşturan faktörleri de Ekonomik Büyüme alt bileşenleri içerisinde değerlendirip modellemişlerdir (Garcia vd., 2015, s. 207-211). Araştırma da Ekonomik Büyüme ve Turizm Gelişimi için belirleyici faktörler yeniden düzenlenmiş; İnsani Gelişmişlik hesaplamasında ise Birleşmiş Milletler Kalınma Programı tarafından insani gelişmişlik hesaplamasında kullanılan sağlık, eğitim ve gelir verilerinin birlikte değerlendirilip oluşturulduğu insani gelişmişlik endeksi kullanılmıştır.

Aşağı da Akdeniz ülkeri ve diğer dünya ülkelerinde ekonomik büyüme, turizm gelişimi ve insani gelişmişlik arasındaki ilişki üzerine yapılan çalışmalar yer almaktadır.

Gökovalı ve Bahar tarafından (2006), 1987-2002 yılları arasında Akdeniz Ülkelerinde turizm sektörüne dayalı büyüme hipotezlerinin geçerliliğini araştırmışlardır. Çalışmada panel veri yaklaşımı kullanılmış, sabit ve rastgele etki modelleri aracılığı ile katsayı tahminleri elde edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, turizm ile ekonomik büyüme arasında olumlu bir ilişki olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Taizeng vd., (2019), seçilen 8 Akdeniz ülkesine gelen turistlerin gelir düzeylerinden yola çıkılarak turizm kalitesinin, ekonomik büyüme ve çevre üzerine etkisini incelemişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre ülkeye gelen turistlerin gelir düzeylerinin, ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca turistlerin gelir düzeyi, çevre kirliliği üzerinde düşük kantiller de olumlu bir etkiye sahipken, daha yüksek kantiller için olumsuz bir etkiye sahiptir.

Belke vd., (2021), seçilen 14 Akdeniz ülkesi için turizmin ekonomik büyüme üzerine etkisini araştırmışlardır. Araştırmada 1995-2017 yılları arasında seçilen Akdeniz ülkeleri için toplanan panel veri ile ekonomik büyüme ve turizm sektörü arasındaki potansiyel asimetrik etkileşim test edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.

Aslan (2014), seçilen Akdeniz ülkelerinde turizm gelişimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma sonuçlarına göre 1995-2010 yılları arasında, Portekiz için turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiş; İspanya, İtalya, Tunus, Kıbrıs, Hırvatistan, Bulgaristan ve Yunanistan için ekonomik büyümeden turizm gelişimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Portekiz haricindeki bu 7 ülkenin büyümeden dolayı kaynaklanan

turizm hipotezi desteklenmiştir. Malta ve Mısır için ise nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Çalışmanın genel sonuçlarına göre ilgili devletlerin hükümetlerinin önemli bir ekonomik büyüme kaynağı olan turizmi geliştirmek için ekonomik politikalar geliştirmeleri önerilmektedir.

Aslan vd., (2021), seçilen Akdeniz ülkeleri için 1995-2014 yılları arasında ekonomik büyüme, turizm gelişimi, enerji tüketimi ve CO2 emisyonları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırma sonuçları 17 Akdeniz ülkesi için turizme dayalı büyüme hipotezinin düşük büyüme seviyelerinde geçerli olduğunu, buna karşılık orta büyüme seviyesinden sonra turizme dayalı büyüme hipotezinden sapmalar olduğunu göstermektedir.

Balli vd., (2019), Akdeniz ülkelerinde Turizm, CO2 emisyonları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli pozitif ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada, turizmin ekonomik büyümeyi etkilediğini öne süren turizme dayalı büyüme hipotezinin Mısır, İtalya ve İspanya için geçerli olduğu, bunlara ek olarak Türkiye ve Fas'da turizm ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Chatziantoniou vd., (2013), Avrupa Akdeniz ülkelerinde petrol fiyatları, turizm geliri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma sonuçları petrole özgü talep şoklarının enflasyonu ve turizm sektörü hisse senedi endeksini aynı anda etkilediğini, ancak bu şokların gecikmeli etkilerinin olmadığını ortaya koymaktadır. Bunlara karşılık olarak toplam talep petrol fiyatı şoklarının, turizmden elde edilen gelir ve ekonomik büyüme üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak gecikmeli bir etkisinin olduğu bulunmuştur (Chatziantoniou vd., 2013).

Dritsakis (2012), 7 Akdeniz ülkesinin 1980-2007 yılları arasındaki turizm gelişimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri kullanarak incelemiştir. Çalışmanın amacı kişi başına düşen reel turizm gelirleri, kişi başına düşen uluslararası turist sayısı, reel efektif döviz kuru ve kişi başına düşen reel GSYİH verileri aracılığı ile heterojen panel eş bütünleşme tekniğini kullanarak çok değişkenli bir modelde ampirik olarak incelemektir. Araştırma sonuçlarına göre turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.

Gao vd., (2021), Akdenize kıyısı olan 18 ülkenin 1995–2010 yılları arasındaki turizm ve ekonomi ile ilgili panel verilerini kullanarak CO2 emisyonları, enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve turizm gelişimi arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırmanın sonuçları, turizm gelişimi, GSYİH ve CO2 emisyonları arasındaki potansiyel ilişki göz önüne alındığında, Akdeniz ülkelerinin turizm gelişimine, özellikle de sürdürülebilir turizm faktörüne daha fazla önem vermesi gerektiğini göstermektedir.

Mazzola vd., (2019), Avrupa da bulunan Akdeniz ülkelerinde Turizmin Ekonomik büyümeye olan katkısını ve ekonomik dayanıklılığa olan etkisini incelemişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre seçilen Akdeniz ada devletleri için büyüme faktörlerinin genellikle diğer Akdeniz ülkelerine benzer ve turizme dayalı büyüme hipotezinin yüksek oranda desteklendiğini tespit edilmiştir.

Tan vd., (2019), çalışmalarında Malezya'da insani gelişme, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Çalışmada farklı eş bütünleşme yaklaşımları kullanılarak elde edilen sonuçlar, turizmin uzun vadede insani gelişme ile olumlu yönde ilişkili olduğunu göstermektedir. Çalışma bulguları Ekonomik büyüme, turizm gelişimi ve insani gelişmişlik değişkenleri arasındaki ilişkide büyümeyi teşvik etmek için sosyal ve kültürel faktörlerde iyileştirme sağlanması gerektiğini göstermektedir.

Aslan (2014), 1995–2010 yılları arasını kapsayan değişken verileri ile panel Granger nedensellik testlerini kullanarak Akdeniz ülkelerindeki turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma sonuçlarında Portekiz’de turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik bağı sonucuna ulaşılmıştır. İspanya, İtalya, Tunus, Kıbrıs, Hırvatistan, Bulgaristan ve Yunanistan da ise ekonomik büyümeden turizm gelişimi arasında tek yönlü nedensellik olduğu sonucuna varılmıştır. Tek yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğu bu yedi ülke için büyümeye dayalı turizm hipotezi desteklenmiştir. Diğer taraftan Malta ve Mısır için nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Çalışmada Akdeniz ülkelerinde değişkenlerin panel veri analizinde turizme dayalı büyüme hipotezini destekleyen kanıtlar bulunmuştur.

Biagi vd. (2017), Turizm ve insani gelişme arasındaki ilişkinin analizinin, ekonomik şartların iyileştirilmesi yoluyla bu değişkenler arasında pozitif bir bağlantının kurulacağını savunmuşlardır. Çalışmada, turizm ve insani gelişme arasındaki ilişkinin farklı etkenler altında olumlu olup olmadığını ve hangi ölçüde olumlu kaldığını, 63 ülkenin 1996-2008 yılları arasındaki verilerine dayanarak yaptığı çalışmada turizm ve

insani gelişmişlik ilişkisi koşullardan etkilense de, ortalama olarak turizmin insani gelişme, özellikle eğitim (okuryazarlık oranı) ile olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu sonucuna ulaşılmıştır.

Kadir ve Karim (2012), Malezya'da turizm ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin var olup olmadığını panel zaman serisi yaklaşımı kullanarak incelemişlerdir. Panel eş bütünleşme analizinden elde edilen sonuçlara göre, uluslararası turizm gelirleri ile reel ekonomik büyüme arasında eşbütünleşmenin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hata düzeltme modeline dayalı panel nedensellik testinin sonuçlarına göre ise, uluslararası turizm gelirlerinden reel ekonomik büyümeye doğru uzanan Granger nedenselliğinin ekonomik büyüme ve turizm gelişimi arasında hem kısa hem de uzun dönemde ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Lean vd. (2014) Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, Malezya ve Singapur örneğinde ele almışlardır. Modele iki kontrol değişkeni alarak, uluslararası ticaret ve döviz kuru dahil edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, Malezya'da ekonomik kaynaklı turizm büyümesi hipotezinin desteklendiğini, Singapur için turizm kaynaklı ekonomik büyüme hipotezinin desteklendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Nana (2017) tarafından yapılan çalışmada sürdürülebilir turizm ve insani gelişme arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmada, turizm gelişimi ve insani gelişmişlik arasında uzun dönemli pozitif bir ilişkinin olduğu sonucu elde edilmiştir (Nana, 2017).

Rivera (2017), Ekvador'da insani gelişme, ekonomik büyüme ve turizm arasındaki dinamik ilişkiyi hata düzeltme modeliyle bir eş bütünleşme testi kullanarak incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, turizmin insani gelişmeyi desteklemediği ancak insani gelişme ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bunlara ek olarak, ekonomi odaklı turizm büyümesini destekleyen tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiş ve turizm büyümesinin ekonomik büyümenin bir sonucu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Wibowo vd. (2018), 10 ASEAN ülkesinin 2011-2015 dönemine panel verileri kullanarak yaptıkları çalışmada ASEAN ülkelerinde ekonomik büyümenin, turizm ve insani gelişmişlik ile pozitif ilişkisini tespit etmişlerdir.

Hakim vd. (2021), Endonezya'nın Java eyaletinde GSYİH ile insani gelişmişlik arasındaki ilişkiyi ele aldıkları çalışmada konaklamaya gelen turist sayısı ile restoran ve restoran sayısı değişkeninin, GSYİH üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğu, buna

ek olarak gayri safi bölgesel yurt içi hasılanın, Batı Java Eyaletindeki İnsani Gelişme Endeksi üzerinde önemli düzeyde pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Konaklamaya gelen turist sayısı İnsani Gelişme Endeksi üzerinde dolaylı olarak en fazla etkiye sahip olan değişken olarak ön plana çıkmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**EKONOMİK BÜYÜMENİN İNSANİ GELİŞMİŞLİK ÜZERİNDEKİ
ETKİSİNDE TURİZMİN GELİŞİMİNİN ARACILIK ROLÜ: AKDENİZ
ÜLKELERİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA**

Araştırmanın bu bölümünde araştırma metodolojisi değinilmiş ve araştırmadan elde edilen sonuçlar değerlendirilerek tartışılmıştır.

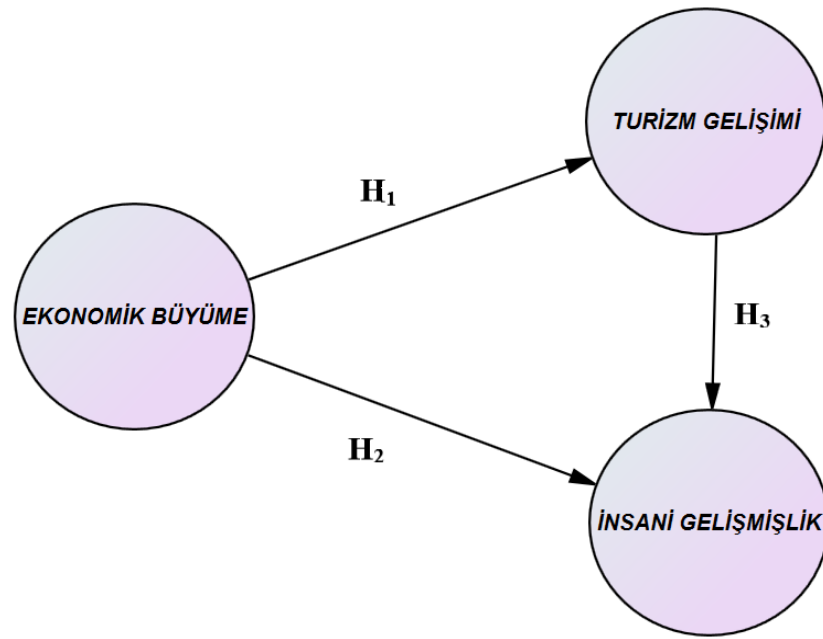
3.1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Günümüz dünya ekonomileri istikrar ve büyüme için birçok kaynaktan faydalanmaktadır. Özellikle 1950’li yıllardan sonra turizm gelirleri ülkeler için önemli bir ekonomik kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna paralel olarak sıcak iklim kuşağında bulunan kıyı ülkeleri milli gelirlerinin önemli bir kısmını turizm gelirlerinden sağlamaktadırlar. Araştırmanın amacını Akdeniz’e kıyısı olan ülkelerin Ekonomik büyüme parametrelerinin ülke halklarının yaşam standartlarına ve kalitesine olan etkisi araştırılırken, turizm sektörlerinin ekonomik büyümedeki değişimden nasıl etkilendiği ve ekonomik büyümenin insani gelişmişlik düzeyi üzerinde turizm gelişimi parametrelerinin aracılık etkisi oluşturur. Literatüre bakıldığında Akdeniz ülkelerinde ekonomik büyüme, turizm gelişimi ve insani gelişmişliğin araştırıldığı çeşitli çalışmalar yer almaktadır. Fakat bu çalışmalar ekonomik büyüme ile turizm gelişimi, turizm gelişimi ile insani gelişmişlik veya ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik ilişkilerini ayrı ayrı incelemektedir. Bu çalışmada ekonomik büyümenin, insani gelişmişlik ve turizm gelişimi ile ilişkisi birlikte araştırılmış olup, bunlara ek olarak ekonomik büyümenin insani gelişmişlik ile ilişkisinde turizmin aracılık etkisi de incelenmesinden dolayı çalışma önemini ortaya koymaktadır.

3.2. ARAŞTIRMANIN MODELİ VE HİPOTEZLERİ

Araştırma modelimiz de bulunan 3 değişkenden bir tanesi bağımsız değişken iki tanesi ise bağımlı değişkenlerdir. Bağımsız değişken başka bir değişken tarafından etkilenmeyen değişkendir. Ekonomik Büyüme değişkeni modelin bağımsız değişkenidir. Turizm Gelişimi ve İnsani Gelişmişlik değişkenleri de bağımlı değişkenlerdir. Bağımlı değişken ise bağımsız değişkenden etkilenen değişkendir. Araştırma da insani gelişmişlik düzeylerine sınıflandırılan 3 adet model oluşturulmuştur. Tüm Akdeniz ülkeleri modeli haricinde oluşturulan orta insani gelişmişlik ve yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri modelleri ise Akdeniz ülkelerinin toplam 20 yıla ait insani gelişmişlik endekslerinin aritmetik ortalaması alınarak, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı insani gelişmişlik endeks hesaplamasında yer alan sınıflandırmaya uygun bir şekilde belirlenmiştir.

Şekil 3.1: Araştırma Modeli

Araştırmanın Hipotezleri:

H₁= Ekonomik büyüme, Turizm gelişimi üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir.

H₂=Ekonomik Büyüme, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir.

H₃= Turizm Gelişimi, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir.

H₄=Ekonomik Büyümenin, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde etkisinde turizm gelişiminin aracılık etkisi vardır.

3.3. ARAŞTIRMA MODELİNDE KULLANILAN DEĞİŞKENLER

Aşağıdaki tablolarda modelde kullanılan değişkenler, hesaplanması ve indikatör linkleri yer almaktadır.

Tablo 3.1: Turizm Gelişimi İçin Kullanılan Değişkenler

Milli Gelir İçindeki Payı(Milyar Dolar)	Gayri safi yurt içi hasıladan turistler ile ilgili olan tüm sektörlerin oluşturduğu gelirlerden maliyetlerin çıkarılması sonucu bulunmuştur https://tcdata360.worldbank.org/indicators/tot.direct.gdp?country=MCO&indicator=24650&countries=BRA&viz=line_chart&years=1995,2021 https://www.unwto.org/tourism-statistics
İstihdam (1000 kişi İçinde)	Seyahat ve turizm endüstrisinde yaratılan doğrudan iş sayısı https://tcdata360.worldbank.org/indicators/tot.direct.gdp?country=MCO&indicator=24650&countries=BRA&viz=line_chart&years=1995,2021 https://www.unwto.org/tourism-statistics
Uluslararası Turizm Geliri (Milyar Dolar)	Bir ülkeye yurt dışından gelen turistlerin hem iş hem de eğlence amaçlı seyahatleri için yaptığı harcamalarını ve ulaşım maliyetini içermektedir. https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.XPND.CD https://www.unwto.org/tourism-statistics
Sermaye Yatırımları (Milyar Dolar)	Turizm endüstrilerin, turistler için yeni konaklama tesisleri veya ulaşım ekipmanları satın alınması gibi belirli turizm kaynaklarına yaptığı yatırımları içerir. https://tcdata360.worldbank.org/indicators/tot.direct.gdp?country=MCO&indicator=24650&countries=BRA&viz=line_chart&years=1995,2021 https://www.unwto.org/tourism-statistics
İç Turizm Harcamaları (Milyar Dolar)	Kişilerin kendi ülkelerinde yaptıkları turizm faaliyetleri sırasındaki harcamaları içerir, yurtdışında yaşayan gurbetçilerin harcamaları dahil değildir. https://tcdata360.worldbank.org/indicators/tot.direct.gdp?country=MCO&indicator=24650&countries=BRA&viz=line_chart&years=1995,2021 https://www.unwto.org/tourism-statistics
Kamu Harcamaları (Milyar Dolar)	Seyahat ve turizm ile ilgili tüm bireysel hizmetlere yapılan kamu harcamalarını içerir. https://tcdata360.worldbank.org/indicators/tot.direct.gdp?country=MCO&indicator=24650&countries=BRA&viz=line_chart&years=1995,2021 https://www.unwto.org/tourism-statistics

Tablo 3.2: İnsani Gelişmişlik İçin Kullanılan Değişkenler

İNSANİ GELİŞİMİŞLİK ENDEKSİ(0-1)	İnsan gelişiminin üç temel boyutu olan uzun ve sağlıklı yaşam, bilgi ve iyi bir yaşam standartlarının ortalamasını ölçen bileşik bir endekstir.0 ile 1 arasında değer alır. https://hdr.undp.org/en/indicators/137506 https://databank.worldbank.org/Human-development-index/id/363d401b
---	---

Tablo 3.3: Ekonomik Büyüme İçin Kullanılan Değişkenler

KİŞİ BAŞINA DÜŞEN MİLLİ GELİR (GSYİH daki Yüzdesi)	Sabit yerel para birimine dayalı piyasa fiyatlarında GSYİH'nın yıllık yüzde büyüme oranı. GSYİH, ekonomideki tüm yerleşik üreticilerin brüt katma değeri artı tüm ürün vergileri ve eksi ürünlerin değerine dahil olmayan tüm sübvansiyonların toplamıdır. Fabrikasyon varlıkların amortismanı veya doğal kaynakların tükenmesi ve bozulması için kesinti yapılmadan hesaplanır. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG
GELİR DAĞILIMI (GINİ INDEX 0-100)	Bir ekonomide yer alan bireyler veya haneler arasındaki gelir dağılımının (veya bazı durumlarda tüketim harcamalarının) tam olarak eşit bir dağılımdan ne ölçüde saptığını ölçen bir eğridir. Bu Lorenz eğrisi, en yoksul birey veya haneden başlayarak, toplam alıcı sayısına karşı alınan toplam gelirin kümülatif yüzdelere çizilir. Gini endeksi, Lorenz eğrisi ile varsayımsal mutlak eşitlik çizgisi arasındaki alanı ölçer ve çizginin altındaki maksimum alanın yüzdesi olarak ifade edilir. Böylece Gini endeksi 0 mükemmel eşitliği temsil ederken, 100 indeksi mükemmel eşitsizliği ifade eder. https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI
NAKİT SERMAYE AKIŞI(GSYİH daki Yüzdesi)	Doğrudan yabancı yatırım, bir ekonomideki doğrudan yatırım sermayesi akışlarını ifade eder. Öz sermaye, kazançların yeniden yatırımı ve diğer sermayenin toplamıdır. Doğrudan yatırım, bir ekonomide yerleşik bir kişinin başka bir ekonomide yerleşik olan bir girişimin yönetimi üzerinde kontrole veya önemli derecede etkiye sahip olmasıyla ilişkili bir sınır ötesi yatırım kategorisidir. Oy hakkına sahip adi hisse senetlerinin yüzde 10 veya daha fazlasına sahip olmak, doğrudan bir yatırım ilişkisinin varlığını belirleme kriteridir. Bu seri, rapor veren ekonomiden dünyanın geri kalanına net yatırım çıkışlarını gösterir ve GSYİH'ya bölünür. https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS https://data.worldbank.org/indicator/BM.KLT.DINV.WD.GD.ZS
ENFLASYON(%)	Tüketici fiyat endeksi ile ölçülen enflasyon, yıllık gibi belirli aralıklarla sabitlenebilen veya değiştirilebilen bir mal ve hizmet sepetini edinmenin ortalama tüketiciye maliyetindeki yıllık yüzdelik değişimini belirtir. https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG
İSTİHDAM (Milyon Kişi)	Bir ülkenin nüfusunun istihdam edilen yüzdesidir. Nüfus içerisinde 15 yaş üstü bireylerin çalışma çağı olarak kabul edilir. https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.ZS
DIŞ TİCARET DENGESİ (GSYİH daki Yüzdesi)	İhracat ve İthalat hacim endeksleri, UNCTAD'ın hacim indeks serilerinden türetilmiştir ve ihracat değer endekslerinin karşılık gelen birim değer endekslerine oranıdır. Birim değer endeksleri, UNCTAD kalite kontrolleri kapsamında tutarlılık gösteren ülkeler tarafından bildirilen verilere dayalıdır ve UNCTAD'ın ağırlık olarak Standart Uluslararası Ticaret Sınıflandırması üç basamaklı bir önceki yılın ticari değerlerini kullanan tahminleriyle desteklenir. Veri kapsamını iyileştirmek için, özellikle son dönemler için, UNCTAD'ın Emtia Fiyat İstatistiklerini, uluslararası ve ulusal kaynakları ve UNCTAD sekretaryası tahminlerini ve cari yılın ticari değerlerini ağırlık olarak kullanarak ülke düzeyinde birim değer endekslerini hesaplar. UNCTAD'ın verilerini yayınlamadığı ülke ekonomileri için, IMF'nin Uluslararası Mali İstatistiklerindeki ihracat ve ithalat hacmi endeksleri kullanılır. https://data.worldbank.org/indicator/TM.QTY.MRCH.XD.WD https://data.worldbank.org/indicator/TX.QTY.MRCH.XD.WD
KAMU SAĞLIK HARCAMALARI(GSYİH daki Yüzdesi)	Devletlerin ülkedeki sağlık hizmetlerine yaptığı harcamaların milli gelir içerisindeki yüzdelik oranıdır. https://apps.who.int/nha/database/Select/Indicators/en

Tablo 3.3: (Devam) Ekonomik Büyüme İçin Kullanılan Değişkenler

KAMU EĞİTİM HARCAMALARI(GSYİH daki Yüzdesi)	Devletlerin ülkedeki eğitim-öğretim faaliyetlerine yaptığı harcamaların milli gelir içerisindeki yüzdelik oranıdır. https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS
--	--

Kaynak: World Development Indicator, UNDP Data Center, UNWTO Data Dashboard

3.4. ARAŞTIRMA VERİLERİNİN TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ANALİZİ

Araştırmamız da seçilen ülkeler Akdeniz’e kıyısı olan ve özellikle yaz turizm faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı ülke verileri kullanılmıştır. Literatür incelendiğinde birçok ülkede turizm faaliyetleri çeşitlilik göstermektedir. Fakat özellikle yaz turizm faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı ülkelerde turizm gelirleri ülkelerin milli gelirleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Araştırmamızda Akdeniz’e kıyısı bulunan Arnavutluk, Bosna Hersek, Hırvatistan, Kıbrıs, Mısır, Fransa, Yunanistan, İtalya, Malta, Karadağ, Fas, Slovenya, İspanya, Tunus ve Türkiye ülkelerinin 2000-2019 yılları arasındaki seçili Ekonomik, Turizm ve İnsani Gelişmişlik verileri kullanılmıştır. Ülke verilerinin toplanması aşamasında Akdeniz’e kıyısı olan Cezayir, İsrail, Lübnan, Libya, Suriye ülkelerinde yaşanan siyasi iç karışıklık olayları, terörizm faaliyetleri ve savaşlar sebebiyle ülke verilerine tam olarak ulaşılamamış ve bundan dolayı çalışmamıza dahil edilememiştir. Yine verilerine ulaşılamaması nedeniyle Monako çalışmaya dahil edilmemiştir.

Araştırma modelimizde aralarında ilişkisi incelenen Ekonomik Büyüme, Turizm Gelişimi ve İnsani Gelişmişlik değişkenleri ve bu değişkenleri ölçmek için kullanılan alt faktörler yer almaktadır. Aşağıda model de yer alan değişkenlere ait alt faktörler ve bu faktörlere ait veri toplama kaynakları yer almaktadır.

Ülkelerin ekonomik büyüme oranlarını ölçmek için literatüre de dayanarak Kişi Başına Düşen Milli Gelirleri, Gelir Dağılım İndeksleri, Nakit Sermaye Girdi-Çıktıları, Enflasyon Oranları, İstihdam, Dış Ticaret Dengesi, Kamu Sağlık Harcamaları ve Kamu Eğitim Harcamaları verileri kullanılmıştır. Veriler periyodik olarak yayınlanmış Dünya Bankası veri tabanı(World Data Indicator) ve Uluslararası Para Fonu (İMF Dataset) veri tabanlarından toplanmıştır.

Araştırmamızda turizm gelişimini ölçmek için ülkelerin turizm verilerinin yer aldığı, turizm etki verilerinin kullanıldığı Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi tarafından

yayınlanan raporlardan elde edilen turizm etki dataları ve tahminleri veri tabanında yer alan veriler kullanılmıştır. Bu data 1988 yılından beri Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi ve araştırma ortağı Oxford Economics tarafından Turizm Uydu Hesabı metodolojisine uygun olarak hazırlanmış ve data da turizmin ekonomik katkıları sayısal olarak yer almaktadır. Bu datanın diğer avantajı ise değişkenlerde yer alan sayısal veriler sayesinde ülkeler arasında homojen bir karşılaştırma sağlanmaktadır. Araştırmamızda turizm büyümesini ölçmek için ülkelerin Turizm Gelirlerinin Milli Gelir İçerisindeki Payları, Turizm Sektörlerinin İstihdam İçerisindeki Payları, Uluslararası Turizm Gelirleri, Turizme yapılan Sermaye Yatırımları, İç Turizm Harcamaları ve ülkeler tarafından Turizm Gelişimi İçin Yapılan Kamu Alt Yapı Harcamaları verileri kullanılmıştır.

Araştırma modelimizde kullanılan değişkenlerden bir diğeri ise İnsani Gelişmişliktir. İnsani Gelişmişlik düzeyleri Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından periyodik olarak rapor olarak yayınlanmakta olan ülkelerin sağlık, eğitim, gelir ve demokrasi gibi faktörlerinden oluşan bir endeks hesaplaması yapılmaktadır. İnsani Gelişmişlik Endeksi verileri de Dünya Bankası veri tabanı(World Data Indicator) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı veri tabanı(UNDP Datacenter)'nın dan elde edilmiştir.

Araştırma verileri toplandıktan sonra analize uygun hale getirmek için veriler bazı işlemlere tabi tutulmuştur. Öncelikle ekonomik büyüme hesaplamasında kullanılan nakit sermaye akışları ülkelere giren net nakit sermayenin milli gelir içindeki payından ülkelere çıkan net nakit sermayenin milli gelir içindeki payından çıkartılmasıyla Net Nakit Akışı hesaplanmıştır. Yine ekonomik büyüme hesaplamasında kullanılan Dış Ticaret Dengesi de ülkelerin ihracatlarının milli gelir içerisindeki paylarından, ithalatlarının milli gelir içerisindeki paylarından çıkarılarak elde edilmiştir. Bu araştırma da 2000-2019 yılları arasında Akdeniz ülkelerinin toplam 20 yıla ait insani gelişmişlik endekslerinin aritmetik ortalaması alınarak yüksek insani gelişmişlik ve orta insani gelişmişlik seviyesine sahip ülkeler Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı insani gelişmişlik endeks hesaplamasına göre belirlenmiştir. Daha sonra 2000-2019 yılları arasında elde edilen tüm veriler göreceli varyasyona göre aşağıdaki formül ile hesaplanmıştır:

$$\text{GÖRECELİ VARYASYON(GV)} = \frac{V_{2019} - V_{2000}}{V_{2019}} \times 100 \quad (3.1)$$

Bu hesaplamaların ardından verilerin matematiksel olarak farklı şekilde yer almasından dolayı veriler SPSS paket programında standartlaştırma işlemine tabi tutulmuştur.

$$Z_{GV} = \frac{GV - E(GV)}{sd(GV)} \quad (3.2)$$

Ekonomik Büyüme hesaplanmasında kullanılan Enflasyon verileri de ekonomik büyüme teorilerine ters etkide bulacağından ters standartlaştırma işlemi yapılarak En Küçük Kareler Yöntemi varsayımı ile çalışan Smart PLS paket programında analiz edilmiştir.

$$\text{Ters Standartlaştırma: } Z_{RV} = \frac{RV - E(RV)}{sd(RV)} = - \frac{RV - E(RV)}{sd(RV)} \quad (3.3)$$

Veriler SmartPLS 4 programı ile analiz edildi. Turizm gelişimi ile insani gelişmişlik arasındaki ilişkide ekonomik büyümenin aracı rolü olup olmadığı test etmek için Kısmi En Küçük Kareler Yapısal Eşitlik modellemesi kullanıldı. Etkilerin incelenmesinde bootstrap yöntemi esas alınarak analiz yapılmıştır. Bootstrap analizinde 5000 yeniden örneklem tercih edilmiştir. Önem düzeyi $p < 0,050$ olarak alındı.

3.5. KISMİ EN KÜÇÜK KARELER VE SMART PLS

Çok değişkenli istatistiksel nicel analizlerin gerçekleştirilebilmesi için araştırmacılar tarafından pek çok analiz yöntemi geliştirilmiştir. Bu yöntemler genellikle birinci ve ikinci nesil yöntemler olarak sınıflandırılmakta olup, Kısmi En Küçük Kareler Yapısal Eşitlik Modellemesi (PLS-SEM) ikinci sınıf analiz yöntemleri arasında son yıllarda giderek kullanımı artan bir yöntemdir (Gefen vd., 2000, s. 3).

Yapısal Eşitlik Modellemesi (SEM) sayesinde çok sayıda bağımlı ve bağımsız değişkenlerin bulunduğu araştırma modelleri aynı anda incelenebilmekte ve ayrıca aynı analiz sürecindeki model güvenilirlik ve geçerlikleri için gerçekleştirilen testlerdeki ilişkilere ait yol katsayıları da araştırılabilmektedir (Amaro vd., 2015, s. 2).

Teorik temelleri 1934 yılına kadar uzanan SEM, etki (effect) veya neden (cause) üzerine inşa edilen kompleks modellerin test edildiği analizler için aktif olarak kullanılan yöntemlerden birisidir. SEM yönteminin temel prensibi kurulan kavramsal modelde yer alan değişkenler arasındaki etkinin/nedenin yönünün ve bu etki/nedenin gücünün belirlenmesidir (Yaprak, 2022, s. 119).

Lineer regresyon analizi, varyans analizi (ANOVA) ve çok değişkenli varyans analizi (MANOVA) gibi birincil nesil istatistiksel nicel araştırma yöntemleri ile gerçek hayat problemlerinin doğasından kaynaklanan bir gözlem sürecindeki sistematik ve/veya rastlantısal ölçüm hataları hesaba katılamamaktadır (Hair vd., 2021, s. 3).

Ancak SEM sayesinde söz konusu ölçüm hataları göz önüne alınarak birincil nesil yöntemlere nazaran çok daha iyi parametre tahminlerinde bulunmak mümkün olabilmektedir (Gefen vd., 2000: 30). SEM yönteminin literatüre katkı sunduğu önemli özelliklerinden biri de gözlemlenemeyen birçok gizil değişken arasındaki ilişkinin ölçülmesine olanak sağlayabilmesidir (Wong, 2013, s. 1).

Literatürde SEM uygulaması için araştırmacılar tarafından iki farklı yaklaşım önerilmiştir. Bunlar kovaryans tabanlı SEM (CB-SEM) ve varyans tabanlı SEM (PLS-SEM)'dir. CB-SEM yaklaşımı sunduğu model-veri uyum iyiliği parametreleri sayesinde teori doğrulama ve teori testi için sıklıkla kullanılmakta olup, açıklanan varyansa odaklanmaksızın teorik kovaryans matrisi ve gözlenen kovaryans matrisi arasındaki uyuma odaklanmaktadır (Hair vd., 2011, s. 139-141).

Bu çalışmada da kullanılan PLS-SEM ise hata terimlerini yani artık varyansı en küçüklemek maksadıyla kullanılan ve en küçük kareler regresyonu tabanlı bir SEM yaklaşımıdır. Bu yaklaşımın ana prensibi yapısal gizil değişkenlerin açıklanan varyansını en büyüklemek olduğundan açıklayıcı araştırma tasarımlarına yönelik etkin çözüm sağlayabilmektedir (Cheah vd., 2020, s. 2; Hair vd., 2021, s. 10).

PLS-SEM, kurulan kavramsal modeli incelerken bağımlı değişkenlerdeki varyansı açıklama hedefine yönelik olduğundan tahmin ve teori geliştirmek amaçları için uygundur (Olgaç ve Yılmaz, 2023, s. 6).

CB-SEM yukarıda da açıklandığı şekilde her ne kadar yaygın olarak kullanılsa da bu yöntemin kullanılabilmesi için analiz öncesinde verilerin çok değişkenli normalliği, modelin doğru tanımlanması ve asgari örneklem hacmi gibi bir takım koşulların sağlanması gerektirmektedir. Gerçek hayat problemlerinin pek çoğunda bu koşulların sağlanması her zaman mümkün olmadığından PLS-SEM bu eksikliklerin giderilebilmesi amacıyla geliştirilmiştir (Hair vd., 2011, s. 139; Olya, 2023, s. 333).

PLS-SEM yaklaşımı ise normallik varsayımının karşılanamadığı, model tanımının tam olarak ortaya konulamadığı ve/veya kompleks modellerde, örneklem hacminin sınırlı olduğu problemler için etkin çözümler sağlayabilen, parametrik olmayan

bir yaklaşımdır (Hair vd., 2021, s. 11; Wong, 2013, s. 3). Daha açık bir ifadeyle, gizil model yapıları doğrudan gözlemlenememekte fakat değişik göstergeler sayesinde dolaylı olarak ölçülebilmektedir. PLS-SEM bu gizil değişkenler ile gözlemlenen değişkenler arasındaki çok değişkene sahip yapıdaki kompleks ilişkinin modellenenebilmesi için kullanılmaktadır (Olgaç ve Yılmaz, 2023, s. 6).

PLS-SEM yönteminde ihtiyaç duyulan asgari örneklem hacminin hesaplanması için genellikle iki yaklaşım kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi 10 katı kuralıdır ki bu kurala göre örneklem hacminin, kurulan kavramsal modelde bulunan bir gizil değişkene bağlı iç ya da dış model bağlantı sayısının 10 katı alınması gerekir. Diğer bir yaklaşım da asgari R^2 yaklaşımıdır (Hair vd., 2011, s. 144).

PLS-SEM sayesinde faktör puanlarının (skorlarının) daha kesin olarak tahmin edilebilmesi ve gizil değişken puanlarının da elde edilebilmesi yönteminde önemli avantajlarından (Hair vd., 2011, s. 143). Yöntemin bu özelliği sayesinde de özellikle gerekli koşul analizi ve önem-performans analizi gibi gizil değişken puanlarına gereksinim duyulan diğer analizler için de kullanılabilir (Olya, 2023, s. 333). PLS-SEM yaklaşımının bir diğer avantajı ise CB-SEM yaklaşımına nazaran istatistiksel olarak daha güçlü bir araç olmasıdır (Hair vd., 2011, s. 144).

Aracılık ve düzenleyicilik etkilerinin incelendiği karmaşık ve kompleks araştırma modelleri içinde PLS-SEM etkin çözümler sağlayabilmektedir. Halen yaygın olarak pek çok araştırmada kullanılan PROCESS Makro gibi ortalama puanlara göre gerçekleştirilen aracılık analizlerinde ölçüm hatalarının dikkate alınmaması nedeniyle bu analizler için de PLS-SEM yöntemi önerilmektedir (Sarstedt vd., 2020, s. 295). Benzer şekilde düzenleyicilik etkisinin araştırıldığı analizler için de PLS-SEM yönteminin sağladığı çoklu grup analizi yaklaşımı en etkili yöntemlerden biri olduğu vurgulanmıştır (Cheah vd., 2020, s. 2).

Yukarıda sıralanan özellikleri özetlemek gerekirse PLS-SEM yönteminin temel özellik ve avantajları (Wong, 2013, s. 3; Amaro vd., 2015, s. 2; Hair vd., 2021, s. 11; Olgaç ve Yılmaz, 2023, s. 9-10);

- Varyans tabanlı olması,
- Küçük örneklem hacimleriyle etkin sonuçlar sağlayabilmesi,
- Açıklanan varyansı en büyükmeyi, ayrıca hata varyanslarını en küçükmeyi esas alması,

- Keşfedici araştırmalarda tercih edilmeye uygun olması,
- Verilerin normallik şartını sağlamasına ihtiyaç duymaması,
- Parametrik olmayan bir yöntem olması,
- Belirli bir düzeye kadar eksik verilerle çözüm sunabilmesi,
- Kategorik ve/veya sürekli değişkenler kullanılarak analize uygun olması yani parametre tanımlama sorunu bulunmaması,
- Kompleks modellerin analizinde etkin olması,
- Genel kabul gören standartlaştırılmış model uyum ölçütlerine ihtiyaç duymaması,
- Sadece tek sorunun bulunduğu ölçeklerle dahi kullanılabilmesi,
- Diğer yöntemlerin aksine gözlem bağımsızlığına gerek duymaması,
- Gerek yansıtıcı gerekse de biçimlendirici değişkenlerle analizlerin gerçekleştirilebilmesi ve buna bağlı olarak açık ve/veya gizli değişkenler arasındaki ilişkiyi biçimlendirici veya yansıtıcı modeller aracılığıyla sunabilmesi olarak sıralanabilir.

Bu özellik ve avantajlarının yanı sıra PLS-SEM yöntemi de bazı özellikleri nedeniyle bir takım araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Bunlar; yol katsayılarının sönmülendirilmesi (deflation) sürecinde güvenilirlik ve geçerlik parametre değerlerinin şişirilmesi (inflation) ve çoklu bağlantı (multicollinearity) problemleri olarak sıralanabilmektedir (Olya, 2023, s. 333; Wong, 2013, s. 3).

PLS-SEM yöntemi, içsel model olarak adlandırılan yapısal model ve dışsal model olarak adlandırılan ölçüm modellerinden meydana gelmektedir. Yapısal model bağımlı gizil değişkenler ile bağımsız gizil değişkenler arasındaki ilişkileri araştırırken, ölçüm model ise gizil değişkenler ve bunlara bağlı olarak gözlemlenen değişkenler arasındaki ilişkiyi yani güvenilirlik ve geçerliklerini araştırmaktadır. Bu modellerde kullanılan gizil değişkenler de içsel ve dışsal değişkenler olarak isimlendirilmektedir (Wong, 2013, s. 1).

Ölçüm modeli, kurulan kavramsal modelin gizil değişkenler ve bu değişkenlerin ölçüm sonuçları arasındaki ilişkiyi araştıran bölümüdür. Ölçüm modeli gizil değişkenlerin veya kurulan model yapılarının gözlemlenen değişkenlere ne şekilde bağlı olduğunu ve ne şekilde sunulduğunu tespit eder. Ölçüm modelinin değerlendirme sürecinde, gizil değişkenler ve bunlarla ilgili gözlemlenen değişkenler yani göstergeler

arasındaki ilişkiler araştırılır ve göstergelerin doğrulukları test edilir. Bu modelde nedensellik sıralamasının doğru yapılması yani modelin uygun bir şekilde kurularak model yapısının tespit edilmesi yani nedensellik ilişkisinin yönünün belirlenmesi oldukça önemlidir (Olgaç ve Yılmaz, 2023, s. 17).

Ölçüm modeli biçimlendirici ve yansıtıcı yapıda olabilmektedir. Kurulan modelde ilişkinin doğrultusu yapıdan ölçüm değerlerine doğru ise yansıtıcı, ölçümden yapıya doğru ise de biçimlendirici yapı söz konusudur (Doğan vd., 2021, s. 167).

Biçimlendirici ölçüm modelinde, gizil değişkenlerin çok boyutlu olabilen biçimlendirici göstergelerce ifade edildiği ve lineer bir fonksiyonda bir artık terimin bulunduğu kabul edilmektedir. Bu modelde biçimlendirici değişken, biçimlendirici değişkeni ölçmek amacıyla kullanılan ifadelerin birleşiminden meydana gelmektedir. Burada yapı, gözlenen değişkenlerin sebebini oluşturduğundan, yapıdaki herhangi bir değişiklik, diğer tüm değişkenlerde de değişime yol açacaktır. Buradan yapılacak çıkarımla biçimlendirici değişkenlerin geçerlik analizlerinde bir ifade çıkarmak değişkenin bir kısmının ölçülmemesi sonucunu doğuracaktır. (Aydın ve Yalçın, 2017, s. 425). Biçimlendirici modelde göstergeler ortak bir temada buluşmadıkları için ilişkili göstergelere de ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu nedenle de yapı öncülleri ve sonuçlarına benzeyen ilişkilere (pozitif/negatif veya önemli/önemsiz) sahip değillerdir (Coltman vd., 2008, s. 1254).

Yansıtıcı değişkenin değişimini göstermek içinse yansıtıcı değişkeni ölçmek için istifade edilen ifadeler kullanılır. Doğal olarak gizil değişkenlerde yapılacak herhangi bir değişiklik direkt olarak ifadelerde değişikliğe neden olacaktır. Yansıtıcı değişkenlerin ifadeleri aynı anlamı elde etmeye çalışmaları nedeniyle birbirlerini ikame edebilmektedirler. Biçimlendirici yapının aksine bu nedenle yansıtıcı yapıda, güvenilirlik ve geçerlik analizlerinde gereksinime bağlı olarak herhangi bir değişkende değişiklik veya ifade çıkarımı yapılabilmektedir (Olgaç ve Yılmaz, 2023: 15). Yansıtıcı modellerde göstergeler ise biçimlendirici modellerin aksine benzer ilişkilere sahiptir (Coltman vd., 2008, s. 1254).

Literatürde gerçekleştirilen araştırmaların büyük bir kısmı yansıtıcı yapıdadır. Bunun nedeni biçimlendirici modellerle tahmin yapabilmek için gerçekleştirilen istatistiksel tanımlamaların oluşturulmasında yaşanan zorluklar olaraktır ki bu dezavantaj

genel olarak biçimlendirici ölçüm yapılarına yönelik getirilen eleştirilerin temelini oluşturmaktadır (Aydın ve Yalçın, 2017, s. 428).

Yapısal model ise gizil değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin belirlenmesi ile bunların etkilerini araştırır. Gizil değişkenler ile gözlemlenen değişkenler arasındaki ilişki kurulan modelin ölçüm bölümünü meydana getirirken, gizil değişkenler arasındaki ilişki modelin yapısal bölümünü teşkil etmektedir. Yapısal model değerlendirilirken yani gizil yapılar arasındaki ilişkiler ortaya konulmaya çalışılırken değişkenler arası ilişkiler yol katsayıları, yol analizi ve doğrusallık testi için tahmin gücü analizleri ve yeniden örnekleme (bootstrapping) yöntemlerinden istifade edilmektedir (Olgaç ve Yılmaz, 2023, s. 16).

Bir PLS_SEM modeli kurulduktan sonra kurulan modelin veriye uygunluğu incelenmelidir ki modelin veriyi ne düzeyde açıkladığı belirlenebilir. Bu amaçla uyum iyiliği ölçütleri (veya uyum indeksleri) kullanılmaktadır. Bu ölçütler sayesinde modelin kabulü veya reddine karar verilmektedir. Literatürde pek çok uyum ölçütü önerilmesine rağmen bu ölçütlerin birbirlerine olan üstünlüğünün raporlandığı veya bir standartlaşmaya gidilmesi konusunda üzerinde uzlaşılan bir çalışma tespit edilememiş ancak en fazla Ki-Kare ölçütünün kullanıldığı belirlenmiştir (Karagöz ve Ağbektas, 2016, s. 279). Literatürde bu amaçla önerilen ölçütler Ki-Kare, Normlandırılmış Uyum İndeksi (NFI), Uyum İyiliği İndeksi (GoF), Standartlaştırılmış Hata Kareleri Ortalamasının Karekökü (SRMR), RMS_theta, Karesel Öklidyen Uzaklık (d_ ULS) ve Jeodezik Uzaklık (d_G) olarak sıralanabilmekte olup aşağıda sırasıyla bu ölçütler hakkında kısa açıklamalar sunulmuştur:

Ki-Kare ölçütü, kurulan modelin uyumluluğunun test edilmesi için önerilen ve istatistiksel altyapısının kuvveti nedeniyle en yaygın ve temel ölçüttür. Ki-Kare ölçütü matematiksel olarak gözlemlenen ve model kovaryans matrisleri arasındaki fark ile örneklem hacminin bir fonksiyonudur. Ki-Kare ölçütünün başlangıç uyum indeksi olarak kullanılması sayesinde model uyumu belirlenir. Ki-Kare değerinin 5'ten küçük eşit olması durumunda kurulan modelin uyumluluğundan bahsedilebilir (Karagöz ve Ağbektas, 2016, s. 279; Smart PLS., 2023).

NFI ölçütü, kurulan modelin sıfır hipoteziyle uygunluğunun incelendiği ve örneklem hacmi ile pozitif doğrusal ilişkili bir ölçüttür. Hesaplanma sürecinde değişkenler arasında bulunduğu varsayılan model değerleri ile ilişki olmadığı ileri sürülen

modelin değerleri oranlanarak 0-1 arasında bir NFI değerine ulaşılır. NFI değerinin 0,90'dan yüksek elde edilmesi durumunda ancak modelin uyumluluğundan bahsedilebilir (Smart PLS., 2023).

GoF lt, PLS-SEM yöntemi için en uygun uyum iyiliği ölçütlerinden biri olarak önerilmiştir (Tenenhaus vd., 2004, s. 739). Bu lt, ölçüm ve yapısal modellerin performanslarını, modelin bütününün de tahmin performansını belirlemek amacıyla standardize bir ölçüm elde edebilmek için önerilmiştir. GoF değerinin 0.36'dan yüksek olması durumunda kurulan modelin iyi uyuma sahip olduğundan bahsedilebilmektedir (Yılmaz ve Kinaş, 2020, s. 446; Smart PLS., 2023).

SRMR lt, PLS-SEM yönteminde model hatalarının önlenmesi amacıyla kullanılabilecek bir uyum iyiliği ölçütü olarak önerilmiştir. SRMR lt 0'a yaklaşıkça modelin uyum iyiliğinin arttığı, 0,08'den küçük olması ise de iyi uyum olarak değerlendirilir (Henseler vd., 2014, s. 194; Smart PLS., 2023).

RMS_theta: Sadece yansıtıcı modelleri değerlendirmek için kullanışlı bir ölçüt olup, matematiksel olarak dışsal model artıklarının kök ortalama kare artık kovaryans matrisidir. RMS_theta, dışsal model artıklarının korelasyon derecesini değerlendirmekte olup, 0 değerine doğru model uyum iyiliğinin arttığı, 0,12'den küçük olması ise de iyi uyum olarak değerlendirilmektedir (Henseler vd., 2014, s. 194; Smart PLS., 2023).

d_ULS ve d_G ltleri, Bootstrap analizinin sonucunun yorumlanmasında kullanılmaktadır. Kurulan modelin iyi uyum gösterdiğini ifade etmek amacıyla güven aralığının üst sınırı, d_ULS ve d_G ltlerinin değerinden yüksek olmalıdır ki bu nedenle üst sınır % 95 veya % 99 olarak belirlenmelidir. Daha açık bir anlatımla kurulan model ve deneysel korelasyon matrisleri arasındaki farkın kesinlikle örnekleme hatasından kaynaklı olduğuna kanaat getirilecek kadar küçük olması durumunda model uyumunun iyiliğinden bahsedilebilecektir. Bu nedenle bu fark istatistiksel olarak anlamlı ($p > 0,05$) olmamalıdır. (Yılmaz ve Kinaş, 2020, s. 447; Smart PLS., 2023).

PLS-SEM yönteminin uygulanabilmesi için SmartPLS, ADANCO ve WarpPLS gibi hazır paket programı şeklinde yazılımlar bulunduğu gibi R ve Python programlama dilleri için geliştirilmiş paketler ve kütüphaneler de bulunmaktadır. Bunlar arasında açık kaynak kodlu ve ücretsiz bir yazılım olan SmartPLS (Wong, 2013, s. 2; Smart PLS., 2023);

- Normallik koşullarına bağlı olmaksızın küçük örneklem hacimleriyle etkin sonuçlar sunabilmesi,
- Eksik/noksan verilerin çözüm üzerindeki etkisini asgari düzeye indirebilmesi,
- Aracılık ve düzenleyicilik süreçlerinin kolaylıkla modellenmesi ve analizinin gerçekleştirilebilmesi,
- Faktör analizi ile lineer regresyonu eşzamanlı gerçekleştirebilmesi nedeniyle regresyon sonuçlarının yüksek tahmin başarısına sahip olması, nedenleriyle PLS-SEM yönteminin uygulanması için yaygın olarak kullanılmaktadır.

3.6. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Araştırma modelinin analizinden önce araştırmada yer alan yapıların geçerlik ve güvenirlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Araştırmada kullanılan değişkenler formatif değişken olduklarından ve her indikatör değişkenin bir kısmını ölçtüğünden dolayı indikatörler arasında yüksek korelasyon olmamakta ve bu nedenle iç tutarlılık güvenilirliği ve birleşme geçerliliği sonuçlarını değerlendirmek formatif değişkenler için uygun görülmemektedir.

Bununla birlikte formatif değişkenler ile oluşturulan yapısal eşitlik modellemesinde Kısmi en küçük kareler yöntemi (PLS) ile çözümleme yapılırken formatif değişkenlerle ilgili bazı geçerlilik varsayımlarının sınanması gereklidir. Formatif değişkenlerde modelin geçerliliğinin sınamasında iki koşul yer almaktadır. Bunlar birincisi Outer VIF (Dış model VIF) değerleri <5 olması gerektiğidir. İkinci koşul ise faktör ağırlıklarının p değerlerinin $<0,050$ olması gereklidir. p değeri 0,05 üzeri olan indikatörlerin (gözlenen değişken) faktör yükleri incelenir ve faktör yükü $>0,5$ ise veya faktör yüküne ait p değeri $<0,05$ ise o indikatör modelde kalabilir bunun aksi durumunda ise indikatörün modelde çıkarılması gereklidir(Ramayah, 2018, s. 28).

Tablo 3.4: Değişkenler Arasında Çoklu Bağlantının İncelenmesi

		VIF
EB1	Kişi Başına Düşen Milli Gelir(Yıllık Büyüme %)	2.454
EB2	Gelir Dağılımı(Gini İndex 0-100)	2.707
EB3	Nakit Sermaye Akışı(Giren Döviz-Çıkan Döviz (GSYİH daki Yüzdesi)	1.867
EB4	Enflasyon(%)	1.640
EB5	İstihdam (Toplam Nüfustaki Oranı)	2.394
EB6	Dış Ticaret Dengesi (İhracat-İthalat)	1.541
EB7	Kamu Sağlık Harcamaları (GSYİH daki Yüzdesi)	2.581
EB8	Kamu Eğitim Harcamaları (GSYİH daki Yüzdesi)	2.800
İG	İnsani Gelişmişlik Endeksi	4.539
TG1	Milli Gelir İçindeki Payı (Milyar Dolar)	3.962
TG2	Turizm İstihdamı(1000 Kişi İçerisinde)	3.667
TG3	Uluslararası Turizm Geliri(Milyar Dolar)	3.528
TG4	Sermaye Yatırımları (Milyar Dolar)	3.612
TG5	İç Turizm Harcamaları (Milyar Dolar)	3.599
TG6	Kamu Harcamaları (Milyar Dolar)	1.000

Modelde yer alan indikatörlere ait VIF değerlerinin tamamı <5 olarak elde edilmiştir. Geçerlilik için birinci varsayım sağlanmıştır. İndikatörler arasında çoklu bağlantı problemi yer almamaktadır.

Tablo 3.5: Faktör Ağırlık ve Yüklerinin İncelenmesi

	Faktör ağırlıkları	P	Faktör yükleri	p
EB1 -> Ekonomik büyüme	0,938	<0,001	0,440	0,068
EB2 -> Ekonomik büyüme	-0,712	<0,001	-0,181	0,126
EB3 -> Ekonomik büyüme	-0,376	0,234	-0,820	<0,001
EB4 -> Ekonomik büyüme	0,746	<0,001	0,160	0,211
EB5 -> Ekonomik büyüme	0,805	<0,001	0,277	0,338
EB6 -> Ekonomik büyüme	0,790	<0,001	0,433	0,055
EB7 -> Ekonomik büyüme	0,502	0,016	0,958	<0,001
EB8 -> Ekonomik büyüme	0,295	0,203	0,337	0,124
İG -> İnsani Gelişmişlik	1,000	<0,001	1,000	<0,001
TG1 -> Turizm gelişimi	-0,760	<0,001	-0,219	0,326
TG2 -> Turizm gelişimi	-0,527	0,006	-0,847	<0,001
TG3 -> Turizm gelişimi	0,776	<0,001	0,318	0,124
TG4 -> Turizm gelişimi	0,856	<0,001	0,940	<0,001
TG5 -> Turizm gelişimi	0,711	<0,001	0,745	<0,001
TG6 -> Turizm gelişimi	0,480	0,022	0,598	0,018

Faktör ağırlıklarına ait p değerler incelendiğinde EB1, EB2, EB4, EB5, EB6, İG, TG1, TG3, TG4 ve TG5 değişkenlerinin faktör ağırlıkları anlamlı elde edilmiştir. Anlamlı elde edilmeyen diğer değişkenlerin faktör yükleri incelendiğinde ise faktör ağırlığı anlamlı elde edilmeyen EB3, EB7 ve TG2 değişkenlerin faktör yükleri anlamlı elde edilmiştir (p<0,050). Bunların dışında anlamlı elde edilmeyen EB8 ve TG6 değişkenlerinin faktör yükleri ve ağırlıkları anlamlı olmadığı için modelden çıkarılmıştır. Faktör ağırlığı ve faktör yükleri sonuçları incelendikten sonra veri setinde yer alan tüm Akdeniz ülkeleri için genel bir model, Akdeniz ülkelerinden olan **Fas**, **Mısır**, **Tunus** ve **Bosna Hersek** ülkelerini içeren orta insani gelişmişlik düzeyine sahip olan ülke gurubu

için bir model ve yine Akdeniz ülkelerinden olan **Arnavutluk, Karadağ, Türkiye, Hırvatistan, Fransa, Yunanistan, İtalya, Malta, Kıbrıs, Slovenya ve İspanya** ülkelerini içeren yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip ülke gurubu içinde farklı bir model ile toplam 3 adet araştırma modeli oluşturularak model sonuçlarının incelenmesi aşamasına geçilmiştir.

Tablo 3.6: Model Sonuçlarının İncelenmesi (Tüm Akdeniz Ülkeleri)

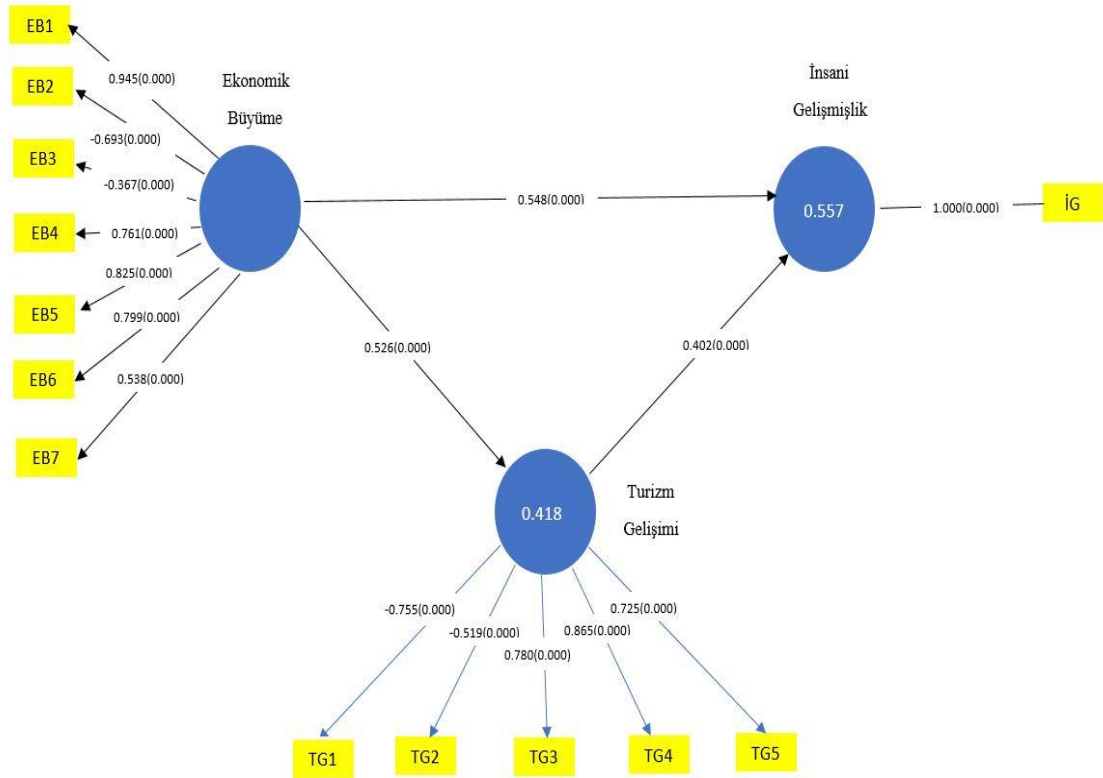
	β	S. sapma	t	p	R^2	Düzeltilmiş R^2
Toplam etki						
Ekonomik büyüme -> İnsani Gelişmişlik	0,759	0,068	5,013	<0,001		
Doğrudan etki						
Ekonomik büyüme -> Turizm gelişimi	0,526	0,060	3,267	<0,001	0,423	0,418
Ekonomik büyüme -> İnsani Gelişmişlik	0,548	0,060	4,902	<0,001	0,566	0,557
Turizm gelişimi -> İnsani Gelişmişlik	0,402	0,046	12,907	<0,001		
Dolaylı etki						
Ekonomik büyüme -> Turizm gelişimi -> İnsani Gelişmişlik	0,211	0,036	3,239	<0,001		

β : Standartlaştırılmış beta, SRMR=0,054, d_ ULS=0,103, d_ G=0,031

Ekonomik büyümenin insani gelişmişlik üzerindeki toplam etkisi 0,759 olarak elde edilmiş olup istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\beta=0,759$; $p<0,001$). Ekonomik büyümenin artması insani gelişmişliği Akdeniz ülkeleri genelinde arttırmaktadır. Aracılı yapısal model analiz sonuçlarına göre ekonomik büyümenin turizm gelişimini pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir ($\beta=0,526$; $p<0,001$). Turizm gelişmişliğe ait determinasyon katsayısı (R^2) %41,8'dir. Aracı değişken olan turizm gelişiminin bağımlı değişken olan insani gelişmişlik üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\beta=0,402$; $p<0,001$). Turizm gelişmişliğin insani gelişmişlik üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik arasındaki yol katsayısının anlamlı olduğu gözlemlenmiştir ($\beta=-0,548$; $p<0,001$). Ekonomik büyümenin insani gelişmişlik üzerinde pozitif bir etki elde edilmiştir. Ekonomik büyüme, Turizm gelişimi ile birlikte insani gelişmişlikteki değişimin %55,7'lik kısmını açıklamaktadır.

Ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik arasındaki ilişkide turizm gelişiminin aracı rolü olup olmadığının test etmek için bootstrap yöntemi esas alınarak analiz yapılmıştır. Bootstrap yönteminde 5000 yeniden örneklem tercih edilmiştir. Analiz sonucunda ekonomik büyümenin turizm gelişimi aracılığıyla insani gelişmişlik üzerindeki dolaylı etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\beta=0,211$; $p<0,001$).

Şekil 3.2: Yol Katsayıları (Tüm Akdeniz Ülkeleri)

Zhao vd. (2010)'e göre, bağımsız değişkenlerin aracı değişkenler, aracı değişkenlerinde bağımlı değişkenler üzerindeki etkilerinin anlamlı (dolaylı etkiler) olması aracı etkinin varlığı olarak değerlendirilir. Bu nedenle ekonomik büyüme değişkeninin turizmin gelişimi değişkeni ile turizmin gelişimi değişkeninin de insani gelişmişlik değişkeni üzerindeki etkilerinin anlamlı olması nedeniyle aracı etkiden söz edilebilir.

Aracı etkilerin tespit edilmiş olması nedeniyle aracı etki türleri, Yıldız (2021, s. 132)'in aracı etki karar ağacı doğrultusunda incelenmiştir.

* → Ekonomik büyüme → Turizmin gelişimi → İnsani gelişmişlik yolundaki dolaylı etkinin anlamlı olması,

* → Ekonomik büyüme → İnsani gelişmişlik yolundaki doğrudan etkinin anlamlı olması, yol katsayılarının da pozitif olması nedeniyle, turizmin gelişimi değişkeninin ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik değişkeni arasındaki ilişkide bütüncüleyici kısmi aracılık rolü olduğu görülmüştür. Bu bulgular doğrultusunda araştırma hipotezlerinin tamamının desteklendiği tespit edilmiştir.

Bu bilgilere göre Akdeniz ülkeleri genel modeli değişkenler arası yol katsayıları, doğrudan ve dolaylı etki sonuçlarına göre model için kurulan hipotezlerin sonuçları aşağıdaki gibidir:

H₁= Ekonomik büyüme, Turizm gelişimi üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir hipotezi desteklenmektedir (Yol Katsayısı:0,526, p<0,001, R²:0,418(%41,8)).

H₂=Ekonomik Büyüme, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir hipotezi desteklenmektedir (Yol Katsayısı:0,548, p<0,001).

H₃= Turizm Gelişimi, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde üzerin de anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir hipotezi desteklenmektedir(Yol Katsayısı:0,402, p<0,001).

H₄=Ekonomik Büyümenin, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde etkisinde turizm gelişiminin aracılık etkisi vardır hipotezi desteklenmektedir(Yol Katsayısı:0,211, p<0,001, R²:0,557(%55,7)).

Akdeniz ülkeleri genel model sonuçlarından sonra Akdeniz ülkeleri içersisinde yer alan ve insani gelişmişlik endeksleri orta insani gelişmişlik seviyesi olarak kabul edilen **Fas, Mısır, Tunus ve Bosna Hersek** ülkelerinin verileri kullanılarak yapılan 2. Araştırma modeli incelenmiştir. Model sonuçları ve hipotez testleri aşağıdaki gibidir:

Tablo 3.7: Model Sonuçlarının İncelenmesi (Orta İnsani Gelişmişlik Düzeyi Sahibi Ülkeler)

	β	S. sapma	t	p	R ²	Düzeltilmiş R ²
Toplam etki						
Ekonomik büyüme -> İnsani Gelişmişlik	0,689	0,049	5,283	<0,001		
Doğrudan etki						
Ekonomik büyüme -> Turizm gelişimi	0,380	0,053	3,450	<0,001	0,187	0,169
Ekonomik büyüme -> İnsani Gelişmişlik	0,501	0,020	4,987	<0,001	0,437	0,433
Turizm gelişimi -> İnsani Gelişmişlik	0,496	0,042	8,872	<0,001		
Dolaylı etki						
Ekonomik büyüme -> Turizm gelişimi -> İnsani Gelişmişlik	0,188	0,036	3,307	<0,001		

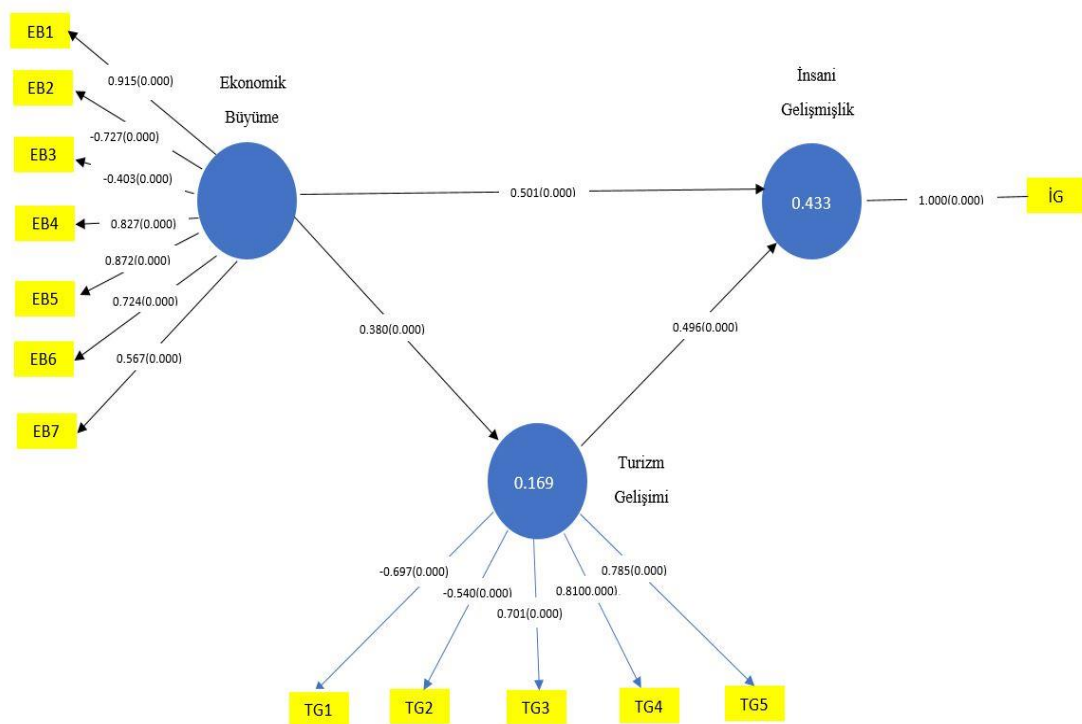
β : Standartlaştırılmış beta, SRMR=0,058, d_{ULS}=0,108, d_G=0,042

Ekonomik büyümenin insani gelişmişlik üzerindeki toplam etkisi 0,689 olarak elde edilmiş olup istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (β =0,689; p<0,001). Ekonomik büyümenin artması insani gelişmişliği Akdeniz ülkeleri genelinde arttırmaktadır. Aracılı yapısal model analiz sonuçlarına göre ekonomik büyümenin turizm gelişimini pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir (β =0,380; p<0,001). Turizm gelişmişliğe ait determinasyon katsayısı (R²) %16,9'dir. Aracı değişken olan turizm gelişiminin bağımlı

değişken olan insani gelişmişlik üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\beta=0,496$; $p<0,001$). Turizm gelişmişliğin insani gelişmişlik üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik arasındaki yol katsayısının anlamlı olduğu gözlemlenmiştir ($\beta=0,501$; $p<0,001$). Ekonomik büyümenin insani gelişmişlik üzerinde pozitif bir etki elde edilmiştir. Ekonomik büyüme, Turizm gelişimi ile birlikte insani gelişmişlikteki değişimin %43,3'lik kısmını açıklamaktadır.

Ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik arasındaki ilişkide turizm gelişiminin aracı rolü olup olmadığının test etmek için bootstrap yöntemi esas alınarak analiz yapılmıştır. Bootstrap yönteminde 5000 yeniden örneklem tercih edilmiştir. Analiz sonucunda ekonomik büyümenin turizm gelişimi aracılığıyla insani gelişmişlik üzerindeki dolaylı etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\beta=0,188$; $p<0,001$).

Şekil 3.3: Yol Katsayıları (Orta İnsani Gelişmişlik Düzeyi Sahibi Ülkeler)

Fas, Mısır, Tunus ve Bosna Hersek ülkelerinin verileri kullanılarak oluşturulan Orta İnsani Gelişmişlik Düzeyi Sahibi Ülkeler modeli değişkenler arası yol katsayıları, doğrudan ve dolaylı etki sonuçlarına göre model için kurulan hipotezlerin sonuçları aşağıdaki gibidir:

H₁= Ekonomik büyüme, Turizm gelişimi üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir hipotezi desteklenmektedir(Yol Katsayısı:0,380, p<0,001, R²:0,169(%16,9)).

H₂=Ekonomik Büyüme, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde üzerin de anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir hipotezi desteklenmektedir(Yol Katsayısı:0,501, p<0,001).

H₃= Turizm Gelişimi, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde üzerin de anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir hipotezi desteklenmektedir(Yol Katsayısı:0,496, p<0,001).

H₄=Ekonomik Büyümenin, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde etkisinde turizm gelişiminin aracılık etkisi vardır hipotezi desteklenmektedir(Yol Katsayısı:0,188, p<0,001, R²:0,433(%43,3)).

Orta insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri modeli sonuçlarından sonra son olarak Akdeniz ülkeleri içerisinde yer alan ve insani gelişmişlik endeksleri yüksek insani gelişmişlik seviyesi olarak kabul edilen **Arnavutluk, Karadağ, Türkiye, Hırvatistan, Fransa, Yunanistan, İtalya, Malta, Kıbrıs, Slovenya ve İspanya** ülkelerinin verileri kullanılarak yapılan 3. Araştırma modeli incelenmiştir. Model sonuçları ve hipotez testleri aşağıdaki gibidir:

Tablo 3.8: Model Sonuçlarının İncelenmesi (Yüksek İnsani Gelişmişlik Düzeyi Sahibi Ülkeler)

	β	S. sapma	t	p	R ²	Düzeltilmiş R ²
Toplam etki						
Ekonomik büyüme -> İnsani Gelişmişlik	0,727	0,042	5,937	<0,001		
Doğrudan etki						
Ekonomik büyüme -> Turizm gelişimi	0,340	0,048	3,566	<0,001	0,384	0,378
Ekonomik büyüme -> İnsani Gelişmişlik	0,523	0,048	5,450	<0,001	0,529	0,521
Turizm gelişimi -> İnsani Gelişmişlik	0,600	0,046	15,907	<0,001		
Dolaylı etki						
Ekonomik büyüme -> Turizm gelişimi -> İnsani Gelişmişlik	0,204	0,036	1,618	<0,001		

β : Standartlaştırılmış beta, SRMR=0,062, d_ULS=0,112, d_G=0,043

Ekonomik büyümenin insani gelişmişlik üzerindeki toplam etkisi 0,727 olarak elde edilmiş olup istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\beta=0,727$; p<0,001). Ekonomik büyümenin artması yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkelerinde insani gelişmişliği arttırmaktadır. Aracılı yapısal model analiz sonuçlarına göre ekonomik büyümenin turizm gelişimini pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir ($\beta=0,340$; p<0,001). Turizm gelişmişliğe ait determinasyon katsayısı (R²) %37,8'dir. Aracı değişken olan turizm gelişiminin bağımlı değişken olan insani gelişmişlik üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\beta=0,600$; p<0,001). Turizm gelişmişliğinin insani gelişmişlik üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Ekonomik büyüme ile insani

H₂=Ekonomik Büyüme, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde üzerin de anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir hipotezi desteklenmektedir(Yol Katsayısı:0,523, p<0,001).

H₃= Turizm Gelişimi, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde üzerin de anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir hipotezi desteklenmektedir(Yol Katsayısı:0,600, p<0,001).

H₄=Ekonomik Büyümenin, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde etkisinde turizm gelişiminin aracılık etkisi vardır hipotezi desteklenmektedir(Yol Katsayısı:0,204, p<0,001, R²:0,521(%52,1)).

Tablo 3.9: Gruplar Arası Etki Farkının İncelenmesi

	β (Orta insani gelişmişlik - Yüksek insani gelişmişlik)	p
Ekonomik büyüme -> Turizm gelişimi	0,040	0,354
Ekonomik büyüme -> İnsani Gelişmişlik	-0,022	0,015
Turizm gelişimi -> İnsani Gelişmişlik	-0,104	0,594

Ekonomik büyümenin İnsani turizm gelişimi üzerindeki etkisinde orta ve yüksek insani gelişmişlik grupları arasındaki yol katsayısı farkı 0,040 olarak elde edilmiş olup iki grup arasında etki açısından bir fark bulunmamıştır (p=0,354). Ekonomik büyümenin insani gelişmişlik üzerindeki etkisinde orta ve yüksek insani gelişmişlik grupları arasındaki yol katsayısı farkı -0,022 olarak elde edilmiş olup iki grup arasında etki açısından bir fark bulunmuştur (p=0,015). Turizm gelişiminin insani gelişmişlik üzerindeki etkisinde orta ve yüksek insani gelişmişlik grupları arasındaki yol katsayısı farkı -0,104 olarak elde edilmiş olup iki grup arasında etki açısından bir fark bulunmamıştır (p=0,594).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmada ekonomik büyümenin, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde etkisi ve turizm gelişiminin ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik arasında aracılık etkisinin olup olmadığı PLS Smart programı kullanılarak yapılan yapısal eşitlik modeli vasıtasıyla incelenmiştir. Yapısal eşitlik modeli sonuçlarına göre araştırmada ileri sürülen 4 araştırma hipotezinin tamamı desteklenmiştir. Bu bölümde öncelikle araştırmada elde edilen sonuçlar tartışılacak ve politika yapıcılara ve araştırmacılara yönelik önerilere yer verilecektir.

Ekonomik Büyüme Turizm Gelişimi

Araştırmada ele alınan tüm modellerin sonuçları ekonomik büyümenin, turizm gelişimi üzerinde istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı etkisinin olduğunu göstermektedir.

Araştırma sonuçları incelendiğinde ekonomik büyümeden turizm gelişimine doğru giden β katsayıları ve determinasyon katsayıları (R^2) sırasıyla:

Tüm Akdeniz ülkeleri için kurulan modelde β katsayısı **0,526** ve turizm gelişimine ait determinasyon katsayısı R^2 **0,418**;

Orta insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için kurulan modelde β katsayısı **0,380** ve turizm gelişimine ait determinasyon katsayısı (R^2) **0,169**;

Yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için kurulan model de ise β katsayısı **0,340** ve turizm gelişimine ait determinasyon katsayısı (R^2) **0,378** olarak elde edilmiştir.

Sonuçlara göre tüm Akdeniz ülkeleri için kurulan model de ekonomik büyüme, turizm gelişimindeki değişimin % **41,8**'ini açıklamaktadır. Bu oran orta insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için kurulan model de % **16,9** ve yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için kurulan model de ise % **37,8** olarak elde edilmiştir.

Elde edilen bu bulgulara göre tüm Akdeniz ülkeleri için kurulan modelde ve yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için kurulan modelde R^2 değerleri % 40 civarında elde edilmiştir. Bununla birlikte orta insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için kurulan modeldeki R^2 değerinin diğer modellere göre daha düşük olduğu görülmektedir. Bu değer diğerlerinden daha düşük çıkmasının nedeninin, orta insani gelişmişliğe sahip ülkelerin ekonomik kalkınmadan elde ettikleri kaynakların

turizm sektöründen ziyade daha öncelikli gördükleri sektörlerle aktarılması olduğu düşünülmektedir. Örneğin, orta insani gelişmişliğe sahip ülkelerde ekonomik büyüme ile sağlanan kaynakların kamu alt yapı harcamaları, kamu borçlarının ödenmesi, kamu eğitim ve sağlık harcamaları ve savunma sanayi harcamaları gibi öncelikli alanlara aktarılması, ekonomik büyümeden turizm sektörüne daha az kaynak aktarılması sonucunu doğurmakta ve havaalanları, otoyollar gibi yüksek maliyetli hizmetlerin inşaa çalışmalarını da ikinci plana bırakmaktadır.

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde genel olarak turizmin ekonomik kalkınma için önemli bir kaynak yaratma potansiyeline sahip olduğu görülmektedir. (Çoban ve Özcan, 2013, s. 244; Kızılgöl ve Erbaykal, 2008, s. 352). Martin vd. (2008) tarafından yapılan araştırmada ekonomik gelişmişliğin turizm talebindeki etkiyi yükselttiği sonucu bulunmuştur. Buna ek olarak söz konusu araştırmada ekonomik gelişmişliğin az olduğu ülkelerde özellikle hava yolu ulaşımının yetersiz olmasının turistik talebi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Alhowaish (2016), Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) ülkelerinde turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi 1995–2012 dönemi için panel verileri kullanarak çok değişkenli bir model ile araştırmış ve Körfez İşbirliği Konseyi ülkelerinde ekonomik büyümeden turizm büyümesine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Eugenio-Martin, Morales ve Scarpa (2016), 1985–1998 dönemi boyunca dinamik panel veri analizini kullanarak 21 Latin Amerika ülkesinde turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlar ve turizmin Latin Amerika ülkelerinin ekonomik büyümesi üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğu sonucunu bulmuşlardır.

Turizm, hem tüketim malları hem de sermaye ve ara malları ithal etmek için gerekli olan döviz gelirlerini yaratmakta, turistik destinasyonlarda yeni iş alanları ortaya çıkarmakta; bir ülkenin altyapısındaki gelişmeleri teşvik ederek, yalnızca turistlere değil aynı zamanda bölge sakinlerine de fayda sağlamakta ve ekonominin diğer sektörleriyle (örneğin, tarım, imalat ve diğer hizmet endüstrileri) pozitif bağlantılar oluşturma potansiyeline sahip olmaktadır. (Alhowaish: 2016, s. 605). Bu nedenle turizmin gelişimi bir ülkenin ekonomik büyümesinde olumlu yönde etki eden bir sektör olmaktadır.

Turizm Gelişimi → İnsani Gelişmişlik

Araştırmada kurulan modellerin tamamında elde edilen sonuçlara göre turizm gelişiminin insani gelişmişlik üzerinde istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı etkisinin olduğu görülmektedir.

Araştırma sonuçları daha detaylı incelendiğinde turizm gelişiminden insani gelişmişliğe doğru giden β katsayısı tüm Akdeniz ülkeleri için **0,402**; orta insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için **0,496** ve yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için **0,600** olarak hesaplanmıştır.

Araştırmada elde edilen bu sonuç, literatürdeki benzer çalışmaların sonuçlarıyla tutarlılık göstermektedir. Biagi vd. (2017) tarafından toplam 63 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin, 1996 ve 2006 yılları arasındaki verileri kullanılarak yapılan araştırmada turizmin gelişiminin, insani gelişmişlik düzeyi üzerinde pozitif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde Croes vd. (2020) tarafından yapılan Güney Afrika ülkeleri üzerinde yapılan çalışmada, turizm gelişiminin özellikle insani gelişmişlik boyutlarından olan sağlık faktörü üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bununla birlikte turizm gelişimi ve insani gelişmişlik arasındaki ilişkiye yönelik bazı araştırmalarda farklı sonuçların elde edildiği de görülmektedir.

Chattopadhyay vd. (2022) insani gelişme ile turizm gelişimi arasındaki ilişkiyi panel eşik regresyon modeliyle 133 ülkenin 24 yıllık veri setini kullanarak araştırmışlardır. Araştırma sonucunda tüm ülkeler bazında turizmin gelişimi ve insani gelişmişlik arasındaki bağlantının pek inandırıcı olmadığı ve turizm gelişiminin insani gelişme indeksi (İGE) üzerinde önemsiz bir etkisinin olduğu bulunmuştur. Ayrıca düşük gelirli ülkelerde turizm büyümesinin ilk aşamalarının insani gelişmeyi desteklemekle bağlantılı olmadığı sonucu elde edilmiştir.

Croes ve Rivera (2015), Ekvador örneğinde ekonomik büyüme ve turizm büyümesi ile insani gelişme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Araştırmada turizm gelişimi ile insani gelişmişlik arasındaki ilişkinin insani gelişmişlikten turizmin gelişimine doğru ve tek yönlü olduğu, turizmin gelişiminin ise insani gelişmişliği uzun vadede ve zayıf bir şekilde etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır. Ekvador örneğinde turizm gelişimindeki %1'lik bir artışın insani gelişmeyi uzun vadede %0,18 oranında iyileştirdiği sonucu elde edilmiştir. Dolayısıyla Ekvator örneğinde turizmin gelişimi insani gelişmeyi kısa vadede

teşvik etmemekte ve Ekvador'daki insanların yaşam kalitesini ve yeteneklerini iyileştirmede belirleyici bir faktör olarak değerlendirilmemektir.

Tosun vd. (2003) benzer bir bulguyu Türkiye örneğinde ortaya koymuştur. Yazarlar, Türkiye’de insani gelişmişlik indeks değerlerinin daha düşük olduğu bölgelere kıyasla insani gelişmişlik indeks değerlerinin daha yüksek olduğu bölgelerde turizmin gelişiminin daha fazla olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Turizmin gelişmesi, turizm faaliyetleri yoluyla yerel toplulukların sosyal ve ekonomik koşulları üzerinde bir etkiye sahiptir. Yoksul yanlısı bir kalkınma aracı olarak turizmin gelişimi özellikle gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun ve eşitsizliğin azaltılması ile mücadele etme yollarından birisi olmaktadır. Ülkelerde turizm gelişmesi ile elde edilen kaynakların ve turizm sayesinde gerçekleşen sosyal ve kültürel etkileşimin bireylerin yaşam standartlarının yükselmesine katkıda bulunduğu söylenebilir. Buna ek olarak turizm sektörlerinin sağladığı istihdam olanakları sayesinde bireysel ve hane halkı gelirinin yükselmesi de insanların yaşam kalitesini arttıran bir diğer faktör olmaktadır. Dolayısıyla turizmin gelişmesi, turizm faaliyetleri yoluyla yerel toplulukların sosyal ve ekonomik koşullar üzerinde bir etkiye sahiptir.

Ekonomik Büyüme → İnsani Gelişmişlik

Araştırmada kurulan modellerin tamamında elde edilen sonuçlara göre ekonomik büyümenin insani gelişmişlik üzerinde istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı etkisinin olduğu görülmektedir.

Araştırma sonuçları daha detaylı incelendiğinde turizm gelişiminden insani gelişmişliğe doğru giden β katsayısı tüm Akdeniz ülkeleri için **0,548**; orta insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için **0,501** ve yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için **0,523** olarak hesaplanmıştır.

Ekonomik büyüme çok yönlü bir iktisadi değişkendir. Ekonomik büyümenin en önemli göstergeleri üretimin ve kişi başına gelirin artmasıdır. Ancak ekonomik büyüme konusunun tek düze bakış açısıyla ele alınması ve sadece bu tür göstergelerle sınırlandırılması günümüzde yetersiz kalabilmektedir. Günümüzde büyüme ve gelişme kavramının kapsamı daha genişlemiş ve toplumların sadece iktisadi anlamda değil, kültürel, sosyal ve politik anlamda da ilerlemesini kapsayacak boyutta ele alınmaya başlanmıştır. Büyüme ve gelişme kavramlarına insani boyutlarda eklenmiştir. Gelişmenin merkezinde insanın olduğu bu bakış açısında insan yaşamının en önemli faktörleri

arasında olan eğitim, sağlık, gelir düzeyi gibi göstergelerin bir araya gelmesiyle elde edilen insani gelişme endeksi; bireylerin yaşam kalitelerini ölçmek için genel-geçer önemli bir ölçüm aracı konumuna gelmiştir. Bu nedenle ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik arasındaki ilişki araştırmacıların üzerinde en fazla odaklandıkları çalışma alanlarından birisi haline gelmiştir.

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde iki değişken arasındaki ilişkinin karmaşık olduğu, ekonomik büyüme ve insani gelişme arasındaki bağlantıya ilişkin literatürde farklı sonuçlara rastlanıldığı görülmektedir. Balcı ve Özcan (2019) ekonomik büyüme ile insani gelişme arasındaki ilişkiyi İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye 54 ülkenin 2005-2017 yılları arasındaki panel verileri kullanılarak analiz etmişler ve İİT ülkelerinde ekonomik büyüme ile insani gelişme arasında anlamlı bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Ramirez vd. (1997), 1970-92 dönemi için ülkeler arası istatistikleri kullanarak ekonomik büyüme ile insani gelişme arasındaki bağlantıları çift yönlü olarak incelemişler, ekonomik büyüme ile insani gelişme arasındaki ilişkinin her iki yönünde de güçlü pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Shome ve Tondon (2010) tarafından yapılan araştırmada ekonomik büyüme ne kadar yüksek olursa, İGE ve yoksulluğu azaltma programlarına yapılan harcamalar da o kadar yüksek olacağı sonucu elde edilmiştir. Abraham ve Ahmed (2011), Nijerya üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada 1975-2008 yılları arasındaki verileri kullanarak ekonomik büyüme ve insani gelişme arasındaki ilişkiyi analiz etmişler ve insani gelişmişlik endeksi ile ekonomik büyümenin arasında kısa dönemde negatif ve anlamsız bir ilişki olduğu, ancak uzun dönemde anlamlı ve pozitif yönde ilişki bulunduğu sonucuna varmışlardır. Aydın (2019), 1990-2017 dönemi içerisinde Türkiye örneği üzerinde yaptığı araştırmada ekonomik büyüme ve insani gelişmeyi karşılaştırmış ve araştırmanın sonucunda ekonomik büyüme ve insani gelişme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığının yanı sıra, uzun dönemde değişkenlerin birlikte hareket ettiğini tespit etmiştir.

Ekonomik büyüme ve kalkınma kavramları, hem teoride hem de pratikte birbiri ile çift yönlü ilişkisi olan kavramlardır. Ülkelerin milli gelirlerinin yüksek olması ekonomik büyümenin önemli bir ölçütü olarak değerlendirilmesine rağmen, ülkenin gelişmiş olduğuna ilişkin yeterli bir kanıt olmamaktadır. Milli geliri yüksek bir seviyede olmasına rağmen, o ülkenin sosyal sorunlarının tam olarak çözümlenememesi, o ülkede ekonomik büyüme ve insani gelişmişlik arasındaki bağlantının zayıf olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle ekonomik büyüme her zaman sosyal gelişmeyi

sağlamaz. Bir ülkenin yüksek gelire sahip olması, her zaman o ülkedeki çocuk ölümlerini azaltmaz veya eğitime katılımı artırmaz.

Ekonomik Büyüme → Turizm Gelişimi → İnsani Gelişmişlik

Araştırmada kurulan modellerin tamamında elde edilen sonuçlar, ekonomik büyümenin insani gelişmişlik üzerindeki etkisinde turizm gelişiminin aracılık rolünün olduğunu göstermektedir. Tüm Akdeniz ülkeleri için kurulan modelde ekonomik büyüme, turizm gelişimi ile birlikte insani gelişmişlikteki değişimin % 55,7'sini açıklarken, orta insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için kurulan modelde % 43,3'ünü ve yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip Akdeniz ülkeleri için kurulan modelde ise % 52,1'ini açıklamaktadır.

Elde edilen sonuçlardan görüleceği üzere oluşturulan tüm modellerde ekonomik büyüme, turizm gelişimi ile birlikte insani gelişmişliği pozitif olarak etkilemektedir. Bu sonuç, benzer literatür tarafından da desteklenir niteliktedir. Örneğin Hakim vd. (2021) tarafından Endonezya'da yer alan yeni java eyaletinde yapılan araştırmada turizm gelirlerinin, milli gelir ve insani gelişmişlik düzeyi üzerinde uzun dönemde pozitif etkiye sahip olduğu sonucu bulunmuştur. Çalışmada turizm gelişimi değişkeni için yerli ve yabancı turist harcamaları, ekonomik büyüme oranı için kişi başına düşen milli gelir ve insani gelişmişlik düzeyi için ise insani gelişmişlik endeksi kullanılmıştır. Fayissa, Nsiah ve Tadasse, (2008) 1995-2004 döneminde 42 Afrika ülkesinin panel verilerini kullanarak turizmin ekonomik büyüme ve kalkınmaya potansiyel katkısını araştırmışlardır. Araştırma sonuçları, turizm sektöründen elde edilen gelirlerin hem mevcut gayri safi yurtiçi hasıla düzeyine hem de Sahra altı Afrika ülkelerinin ekonomik büyümesine fiziksel ve beşeri sermayeye yapılan yatırımlar gibi önemli ölçüde katkıda bulunduğunu göstermektedir. Sharma, Mohapatra ve Giri (2020), 1980-2018 döneminde Hindistan ekonomisinde turizm büyümesinin insani gelişme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmanın ana bulguları, turizmin son yıllarda Hindistan ekonomisinin sosyo-ekonomik gelişmesinde önemli bir rol oynadığını ve ülkenin sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için bu sektörü geliştirmesi gerektiğini göstermiştir.

Öneriler

Politika Yapıcılara Yönelik Öneriler

Turizm gelişimi son yıllarda Akdeniz ülkelerinin ekonomilerinin sosyo-ekonomik gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Turizmin gelecekte kilit bir ekonomik sektör haline gelmesinin yanı sıra özellikle ekonomileri ve turizmi geliştirmekte olan Akdeniz bölgesi ülkelerinin bir turizm merkezi haline gelmesiyle birlikte, turizm endüstrisinin sürdürülebilir kalkınma doğrultusunda inşa edilmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Turizmden elde edilen kaynakların öncelikle turizmin en yoğun olarak gerçekleştiği bölgelerdeki yerel halkın hayat standartını yükseltecek yatırımlara harcanması, yerel yönetimlere turizm gelirlerinden kaynak ayrılması, turizmin planlı bir şekilde gelişiminin sağlanabilmesi için merkezi hükümetler ve yerel yönetimler arasında koordinasyonun sağlanması, yerel halkın ve sivil toplum örgütlerinin görüşlerine yer verilmesi, turistik bölgenin taşıma kapasitesinin dikkate alınması gibi uygulamalar politika yapıcıların dikkate alması gereken konular olarak ön plana çıkmaktadır. Ayrıca, politika yapıcıların turizm sektörünün sosyo-dinamik etkilerinin neler olduğunu keşfetmeleri ve yatırımlarını bu etkileri dikkate alarak yönlendirmeleri gerekmektedir.

Bir diğer önemli husus da turizm için yapılan sermaye yatırımlarıdır. Özellikle politika yapıcıları özel sektör yatırımlarını turizm sektörü içerisinde kamu teşvik politikaları, vergi indirimleri ve uygun kredi imkânları gibi yatırım çeken mekanizmalar ile sermaye yatırımlarını arttırabilir. Bunun yanında yerli turistlere sağlanacak promosyonlar iç turizm harcamalarında artış sağlayacaktır. Düşük maliyetli ulaşım olanakları; özellikle hava yolu firmalarının yerli turistlere sunduğu rekabetçi fiyatlar iç turizm hareketliliğini arttırarak sağlanan gelirin artışı buna bağlı olarak sağlanacaktır. Hanehalkı gelirlerinde artış ve hayat standartlarındaki artış da yerli turistlerin daha fazla turizm faaliyetlerine katılımına olanak sunacaktır. Özellikle devlet eliyle yürütülmesi gereken ve turizm gelişimine katkı sağlayan yeni ulaşım hizmetleri verecek havayolu araçlarının satın alınması veya havalimanlarının yapılması yoluyla turizm faaliyetlerinden elde edilen geliri arttıracaktır. Son olarak turizm gelişiminin daha rasyonel bir şekilde ölçülebilmesi ve daha somut ve anlamlı sonuçlar elde edebilmesi için resmi turizm örgütlerinin farklı göstergelerin yer aldığı dinamik bir turizm gelişim indeksi oluşturması yararlı olacaktır.

Akademisyenlere Yönelik Öneriler

Bu çalışmada ekonomik büyüme, insani gelişmişlik ve turizm gelişimi arasındaki ilişki Akdeniz ülkeleri örneğinde incelenmiştir. Gelecek araştırmalarda bu üç değişken arasındaki ilişkinin farklı ülke veya bölgeler özelinde incelenmesi yeni bir araştırma konusu olabilir. Aynı zamanda bu çalışmada üç değişken arasındaki ilişkiler Yapısal Eşitlik Modeli aracılığıyla incelenmiştir. Bu ilişkilerin farklı ekonometrik yöntemlerle yapılması, sonuçların güvenilirliğinin sağlanması açısından yararlı olacaktır. Bu araştırmada turizmin gelişimi ile insani gelişmişlik indeksi arasındaki ilişki ele alınmıştır. Araştırmanın Akdeniz ülkelerinde turizm gelişimi ve insani gelişmişliğin (çevre kalitesi, su kalitesi, hava kalitesi gibi) farklı göstergeleri arasındaki ilişkiler çerçevesinde incelenmesi önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Abraham, T. W., & Ahmed, U. A. (2011). Economic growth and human development index in Nigeria: An error correction model approach. *International Journal of Administration and Development Studies*, 2(1), 239-254.
- Acar, D. ve Dalğar, H. (2005). Entelektüel sermayenin ölçülmesinde muhasebe bilgi sisteminin katkısı. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 14(23), 23-40.
- Acar, Y. (2008). *İktisadi büyüme ve büyüme teorileri* (5. Basım). Bursa: Dora Yayın Dağıtım.
- Adedoyin, F. F., Nathaniel, S. & Adeleye, N. (2021). An investigation into the anthropogenic nexus among consumption of energy, tourism, and economic growth: Do economic policy uncertainties matter? *Environmental Science and Pollution Research*, 28(3), 2835-2847.
- Akan, Y., Arslan, İ. ve Işık, C. (2007). The Impact of Tourism on Economic Growth: The Case of Turkey. *Journal of Tourism*, 9(1), 1-24.
- Akça, F. (2014). *Beşerî sermayenin ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye üzerine bir uygulama* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Akça, H., Esengün, K., ve Sayılı, M. (2001). Kırsal alanların kalkınmasında kırsal turizmin rolü. *Standart Dergisi*, 1(470), 29-35.
- Akçacı, T. (2013). Eğitim harcamalarının iktisadi büyümeye etkisi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(5), 65-79.
- Akın, A. (2018). Türk turizminin makroekonomik göstergeler üzerindeki etkileri. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 6(3), 3-23.
- Akıncı, A. ve Tuncer, G. (2016). Türkiye’de sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Sayıştay Dergisi*, 16(102), 47-61.
- Aktaş, A. R., Kocaman, S. ve Kaplan. F. (2013, 20 Mayıs). *Turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Akdeniz ülkeleri üzerine bir panel veri analizi*. Erişim Adresi: https://www.researchgate.net/publication/279848501_Turizm_ile_Ekonomik_Buyume_Arasindaki_Iliski_Akdeniz_Ulkeleri_Uzerine_Bir_Panel_Veri_Analizi.

- Aktaş, E. E. (2019). *Gelir eşitsizliği ve ekonomik büyüme ilişkisi: Ampirik bir inceleme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Alhowaish, A. K. (2016). Is tourism development a sustainable economic growth strategy in the long run? Evidence from GCC countries. *Sustainability*, 8(7), 605-615.
- Alkın, E. (1992). *Gelir ve büyüme teorisi* (1. Basım). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Altaş, N. T., Çavuş, A. ve Zaman, N. (2015). Türkiye'nin kış turizmi koridorunda yeni bir kış turizm merkezi: Konaklı. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 1(31), 345-365.
- Altuntepe, N. ve Güner, T. (2013). Türkiye'de istihdam-büyüme ilişkisinin analizi (1988-2011) . *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), 73-84.
- Altınpulluk, H. ve Kesim, M. (2015, 4-6 Şubat). *Geçmişten günümüze artırılmış gerçeklik uygulamalarında gerçekleşen paradigma değişimleri*. [Sözlü bildiri]. XVII. Akademik Bilişim Kongresi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. Erişim Adresi: <https://ab.org.tr/kitap/ab15.pdf>.
- Amaro, S., Abrantes, J. L., & Seabra, C. (2015, 2 May). *Comparing CB-SEM and PLS-SEM results: An empirical example*. Retrieved from: <https://proceedings.utwente.nl/335/1/Program%202015.pdf>
- Andriyani, N., & Wibowo, A. R. (2019). Cointegration analysis of economic growth and Human Development Index of districts in Central Java. In Achieving and Sustaining SDGs 2018 Conference: Harnessing the Power of Frontier Technology to Achieve the Sustainable Development Goals. *Atlantis Press*. 19(1), 181-193.
- Anthopolos, R., & Becker, C. M. (2010). Global infant mortality: Correcting for undercounting. *World Development*, 38(4), 467-481.
- Arslantürk, Y., Balcılar, M. ve Özdemir, Z. A. (2011). Time-varying linkages between tourism receipts and economic growth in a small open economy. *Economic Modelling*, 28(1-2), 664-671.
- Artan, S., ve Hayaloğlu, P. (2013). Ülkelerarası büyüme farklılıklarının açıklanmasında kurumsal yapının rolü: Panel veri analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(3), 31-54.

- Aslan, A. (2014). Tourism development and economic growth in the Mediterranean countries: Evidence from panel Granger causality tests. *Current issues in Tourism*, 17(4), 363-372.
- Aslan, A., Altinoz, B., ve Özsolak, B. (2021). The nexus between economic growth, tourism development, energy consumption, and CO₂ emissions in Mediterranean countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 1(28), 3243-3252.
- Asteriou, D. & Agiomirgianakis, G. M. (2001). Human capital and economic growth: Time series evidence from Greece. *Journal of Policy Modeling*, 23(5), 481-489.
- Awel, A. M. (2013). The long-run relationship between human capital and economic growth in Sweden. *Munich Personal Repec Archive*, 1(23), 1-20.
- Aydemir, C. ve Baylan, S. (2015). Sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine bir uygulama. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 417-435.
- Aydın, M. (2019). İnsani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine ampirik bir çalışma. *Research Journal of Politics, Economics & Management/Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 33-42.
- Aydın, N. ve Yalçın, E. (2017). Yapısal eşitlik modellerinde formatif ve reflektif ölçüm. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 420-430.
- Ayinde, A. R., Çelik, B., & Gylych, J. (2019). Effect of economic growth, industrialization, and urbanization on energy consumption in Nigeria: A vector error correction model analysis. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(5), 409–418.
- Aytaç, A., ve Akduğan, U. (2012). Dış ticaret ve ekonomik büyüme üzerine bir nedensellik analizi: 2001-2011 Türkiye örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 55-70.
- Bahar, O. (2003). Kitle turizminin çevre üzerindeki olası etkileri: Bodrum örneği. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 150-158.

- Bahar, O. (2006). Turizm sektörünün Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi: VAR analizi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 137-150.
- Bakanlığı, K. (2018, 25 Temmuz). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023): İşgücü piyasası ve genç istihdamı özel ihtisas komisyonu raporu*. Erişim Adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/IsgucuPiyasasi_ve_GencIstihdamiOzelIhtisasKomisyonuRaporu.pdf
- Bal, O. (2017, 10-12 Temmuz). *Sürdürülebilir ekonomik büyüme kavramına teorik bakış*. Erişim Adresi: <https://www.avekon.org/papers/1839.pdf>
- Balaguer, J., & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884.
- Balatti, M. (2020). Inflation volatility in small and large advanced open economies. *ECB Working Paper Series, Germany: European Central Bank*, 1(2448), 1-41.
- Balcı, E. ve Özcan, S. (2019). İnsani gelişmişlik ve büyüme arasındaki ilişki: OIC ülkeleri üzerinde bir analiz. *Sakarya İktisat Dergisi*, 8(3), 222-235.
- Balli, E., Sigeze, C., Manga, M., Birdir, S. ve Birdir K. (2019) The relationship between tourism, CO₂ emissions and economic growth: A case of Mediterranean countries, *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 24(3), 219-232.
- Baştan, N. B. (2020). *Turizmin yerel halk üzerine sosyo-kültürel etkileri: Şirince köyü örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Baştan, N. B. ve Alkaya, S. (2021). Turizmin yerel halk üzerine sosyo-kültürel etkileri: Şirince köyü örneği. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 7(13), 1-26.
- Belke, M., Bolat, S. & Hatemi-j, A. (2021). The impact of tourism on the economic growth in the Mediterranean Countries: Evidences from hidden panel cointegration test. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 399-419.
- Berber, M. (2006). *İktisadi büyüme ve kalkınma* (3. Basım). Trabzon: Derya Kitabevi.
- Bertan, S. (2009). Turizmin çevre üzerinde yarattığı etkiler: Pamukkale örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20(2), 204-214.

- Biagi, B., Ladu, M. G., & Royuela, V. (2017). Human development and tourism specialization. Evidence from a panel of developed and developing countries. *International Journal of Tourism Research*, 19(2), 160-178.
- Bilgiçli, İ. ve Altınkaynak, F. (2016). Turizm endüstrisinin türkiye ekonomisi içindeki yeri ve önemi; ekonomi paradigmasıyla yaklaşım. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(12), 560-580.
- Bilici, N. (2014, 10 Mart). *Yayla turizminin bölgesel ekonomik kalkınmadaki rolü: Ayder yaylası örneği*. Erişim Adresi: https://prague2014.econworld.org/assets/bilici_yayla_turizminin.pdf.
- Bozok, D. ve Köroğlu, A. (2007). Akdeniz ülkelerine yönelik uluslararası turizm hareketleri. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(1), 146-157.
- Brida, J. G. & Zapata, S. (2010). Cruise tourism: Economic, socio-cultural and environmental impacts. *International Journal of Leisure and Tourism Marketing*, 1(3), 205-226.
- Brida, J. G., Cortes-Jimenez, I., & Pulina, M. (2016). Has the tourism-led growth hypothesis been validated? A literature review. *Current Issues in Tourism*, 19(5), 394-430.
- Brida, J. G., Gómez, D. M. and Segarra, V. (2020). On the empirical relationship between tourism and economic growth. *Tourism Management*, 8(1), 1-11.
- Cárdenas-García, P. J., Sánchez-Rivero, M., & Pulido-Fernández, J. I. (2015). Does tourism growth influence economic development? *Journal of Travel Research*, 54(2), 206-221.
- Chattopadhyay, M., & Mitra, S. K. (2020). What airbnb host listings influence peer-to-peer tourist accommodation price? *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 44(4), 597–623.
- Chatziantoniou, I., Filis, G., Eeckels, B., & Apostolakis, A. (2013). Oil prices, tourism income and economic growth: A structural VAR approach for European Mediterranean countries. *Tourism Management*, 36(2013), 331-341.

- Cheah, J. H., Thursamy, R., Memon, M. A., Chuah, F., & Ting, H. (2020). Multigroup analysis using SmartPLS: Step-by-step guidelines for business research. *Asian. Journal of Business Research*, 10(3), 1-19.
- Choi, T. Y. & Chu, R. (2000). Level of satisfaction among asian and western traveller. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 17(2), 116-132.
- Chou, M. C. (2013). Does tourism development promote economic growth in transition countries? A panel data analysis. *Economic Modelling*, 33(2013), 226-232.
- Coltman, T., Devinney, T. M., Midgley, D. F., & Venaik, S. (2008). Formative versus reflective measurement models: Two applications of formative measurement. *Journal of Business Research*, 61(12), 1250-1262.
- Coşkun, İ.O. ve Özer, M. (2014). A reexamination of the tourism-led growth hypothesis under growth and tourism uncertainties in Turkey. *European Journal of Business and Social Sciences*. 3(8), 256-272.
- Croes, R., & Rivera, M. (2015). Tourism and human development. *Revista Latino-Americana de Turismologia*, 1(2), 17-29.
- Croes, R., Ridderstaat, J., & Shapoval, V. (2020). Extending tourism competitiveness to human development. *Annals of Tourism Research*, 1(80), 1-15.
- Çakmak, A. İ. ve Tosun, B. (2017). Ekonomik büyüme-gelir dağılımı ilişkisi: Kuznets hipotezinin seçilmiş ülkeler üzerine araştırılması. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(33), 33-44.
- Çakmakçı, E. ve Öztürk, Ş. (2019). Toplumsal değişimin bir faktörü olarak turizm. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(47), 1-17.
- Çeken, H. (2003). Türk turizminde yabancı sermaye ve yabancı sermaye ortamının iyileştirilmesine yönelik öneriler. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(10), 25-45.
- Çelik, Z. (2009). *Turistik otellerde konaklayan yabancı turistlerin animasyon faaliyetlerinden beklentileri ve memnuniyetlerinin değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

- Çetin, B. (2014). *Eğitim ve kalkınma ilişkisi: Türkiye örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.
- Çetin, M. ve Ecevit, E. (2010). Sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: OECD ülkeleri üzerine bir panel regresyon analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(2), 166-182.
- Çımat, A. ve Bahar, O. (2003). Turizm sektörünün türkiye ekonomisi içindeki yeri ve önemi üzerine bir değerlendirme. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 3(6), 1-18.
- Çınar, S. (2015). Doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme ilişkisi: Gelişmekte olan ülkeler örneği. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 37(2), 171-190.
- Çiftçi, E. ve Acet, H. (2021). Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin seyri (2012-2020). *Hitit Ekonomi ve Politika Dergisi*, 1(2), 101-113.
- Çiftçi, R. ve Sandal, E. K. (2015, 18 April). *Akdeniz ülkelerinde turizm ve gelişimi*. Erişim Adresi: <https://docplayer.biz.tr/33482488-Cografyacilar-derneği-uluslararası-kongresi.html>.
- Çoban, O. ve Özcan, C. C. (2013). Türkiye’de turizm gelirleri- ekonomik büyüme ilişkisi: Nedensellik analizi (1963-2010) . *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 243-261.
- Demir, E. (2020). Turizmin sosyo-kültürel etkileri üzerine bir inceleme. *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 62-77.
- Demirgil, B., Şantaş, F. ve Şantaş, G. (2018). Sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkisi: Uygulamalı bir çalışma. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 388-398.
- Diakonidze, M. (2019). Development of tourism services and employment perspectives: A Case Study. *European Research Studies*, 22(3), 132-148.
- Doğan, H. ve Üngüren, E. (2010). Alanya halkının turizme sosyo-kültürel açıdan bakışı. *New World Sciences Academy Social Sciences*, 5(4), 396-415.
- Doğan, Z. (2014). Ekonomik büyüme süreçlerinin analizinde yeni açılımlar ve büyümenin yersel dinamikleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(6), 365-380.

- Doğan, Z., Yalçın, H., Yenigün, İ., ve Bilgili, A. V. (2021). Kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modelinin yeraltı suyu kalitesinin değerlendirilmesinde kullanımı. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi*, 12(1), 165-174.
- Doru, Ö. ve Dabakoğlu, M. (2021). Seçilmiş ülkelerde yüksek teknoloji ürün ihracatı ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 295-313.
- Dritsakis, N. (2004) Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for Greece using causality analysis. *Tourism Economics*, 10(3), 305-316.
- Dritsakis, N. (2012). Tourism development and economic growth in seven Mediterranean countries: A panel data approach. *Tourism Economics*, 18(4), 801-816.
- Durgun, A. (2006). *Bölgesel Kalkınmada Turizmin Rolü: Isparta örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Durmuş, S. (2017). Eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkisi: Ampirik bir çalışma. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(629), 9-18.
- Ege, Z. ve Gürdoğan, A. (2016). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının Türk turizm sektörü açısından değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(5), 42-58.
- Ekinci, A. (2011). Doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme ve istihdama etkisi: Türkiye uygulaması (1980-2010). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2), 71-96.
- Elçi, Ş. ve Karataylı, İ. (2008). İnovasyon rehberi: Kârlılık ve rekabetin elkitabı. *Technopolis Group Türkiye*, 3, 1-80.
- Employment to population ratio, 15+, total (%) (modeled ILO estimate). (2022, 12 December). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.ZS>
- Erdem, E. ve Çelik, B. (2019). İnsani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bazı Afrika ülkeleri üzerine bir uygulama. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 13-36.

- Ergün, M. (2011, 12 Mayıs). *Eğitim ve kalkınma bölgesel kalkınmada eğitimin rolü*
Erişim Adresi: <https://silo.tips/download/etm-ve-kalkinma-profdr-mustafa-ergn-afyon-kocatepe-niversitesi-eitim-fakltesi-ze>.
- Eriçok, R. E. ve Yılancı, V. (2013). Eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Sınır testi yaklaşımı. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8(1), 87-101.
- Erselcan, F. (2009). Disiplinlerarası ortak bir çalışma alanı olarak sosyal sermaye. *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33(2), 248-256.
- Ersungur, Ş. M., Takım, A., Dikmen, A. T., ve Aksu, L. E. (2020). Türkiye’de ekonomik büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişki. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 227-240.
- Ersungur, Ş. ve Doru, M.(2014), Türkiye’de dış ticaret ve ekonomik kalkınma ilişkisinin ekonometrik analizi: 1980-2010, *Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 28(3), 225-240.
- Ertuğrul H. M. ve Mangir F. (2015). The tourism-led growth hypothesis: empirical evidence from Turkey, *Current Issues in Tourism*, 18(7), 633-646.
- Esen, Ö. (2020). Enflasyon. İçinde D. Ç. Yıldırım ve E. İ. Çevik (Ed.), *Para bankacılık ve finansal sistem*, (s.21-44). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Exports of goods and services (% of GDP). (2022, 12 December). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS>
- Fayissa, B., Nsiah, C., & Tadasse, B. (2008). Impact of tourism on economic growth and development in Africa. *Tourism Economics*, 14(4), 807–818.
- Fernandes, C. I., Veiga, P. M., Ferreira, J. J., & Hughes, M. (2021). Green growth versus economic growth: Do sustainable technology transfer and innovations lead to an imperfect choice? *Business Strategy and the Environment*, 30(4), 2021-2037.
- Foreign direct investment, net inflows (% of GDP). (2022, 12 December). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS>
- Foreign direct investment, net outflows (% of GDP). (2022, 12 December). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/BM.KLT.DINV.WD.GD.ZS>

- Ganeshamoorthy, K. (2019). The employment effect of tourism: A dynamic analysis. *American Journal of Humanities and Social Sciences Research*, 3(10), 119-126.
- Gao, J., Xu, W., & Zhang, L. (2021). Tourism, economic growth, and tourism-induced EKC hypothesis: Evidence from the Mediterranean region. *Empirical Economics*, 3(60), 1-23.
- GDP growth (annual %). (2022, 12 December). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>
- Gefen, D., Straub, D., & Boudreau, M.C. (2000). Structural equation modeling and regression: Guidelines for research practice. *Communications of the Association for Information Systems*, 4(7), 1-77.
- Ghobadi, G. J. & Verdian, M. S. (2016). The environmental effects of tourism development in Noushahr. *Open Journal of Ecology*, 6(9), 529-536.
- GhulamRabbany, M., Afrin, S., Rahman, A., Islam, F., & Hoque, F. (2013). Environmental effects of tourism. *American Journal of Environment, Energy and Power Research*, 1(7), 117-130.
- Gini index. (2022, 12 December). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI>
- Global health expenditure database. (2022, 12 December). Retrieved from: <https://apps.who.int/nha/database/Select/Indicators/en>
- Government expenditure on education, total (% of GDP). (2022, 12 December). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS>
- Gökovalı, U. ve Bahar, O. (2006). Contribution of tourism to economic growth: A panel data approach, *Anatolia*, 17(2), 155-167.
- Gökpınar, Y. E. (2016). *Ülkelerinin insani gelişmişlik düzeylerinin çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemleri ile değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Göktaş-Yılmaz, Ö. (2005). Türkiye ekonomisinde büyüme ile işsizlik oranları arasındaki nedensellik ilişkisi. *İstanbul University Econometrics and Statistics e-Journal*, 1(2), 63-76.

- Gönel, F. D. (2010). *Kalkınma Ekonomisi*, (1. Basım.). Ankara: Efil Yayınevi.
- Guo, M., Nowakowska-Grunt, J., Gorbanyov, V., & Egorova, M. (2020). Green technology and sustainable development: Assessment and green growth frameworks. *Sustainability*, 12(16), 65-71.
- Güdü-Demirbulat, Ö. (2012). Turizmin sosyal ve kültürel etkilerinin turist rehberleri tarafından algılanması üzerine bir araştırma: Trabzon ili örneği. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 53-75.
- Gündüz, L. ve Hatemi-J, A. (2005). Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey? *Applied Economics Letters*, 12(8), 499-504.
- Gylfason, T. (2001). Natural resources and economic growth: What is the connection? *CESifo Working Paper*, 1(530), 1-26.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., Sarstedt, M., Danks, N. P., & Ray, S. (2021). *Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) using R: A workbook* (1st. ed). Germany: Springer.
- Hair, J. F., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: İndeed a silver bullet. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 19(2), 139-152.
- Hakim, M. A. A., Suryantoro, A., & Rahardjo, M. (2021). Analysis of the influence of tourism growth on economic growth and human development index in West Java Province 2012-2018. *Budapest International Research and Critics Institute-Journal (BIRCI-Journal)*, 4(1), 160-169.
- Haller, A. P., Ionela Butnaru, G., Tacu Hârşan, G. D., & Ştefănică, M. (2021). The relationship between tourism and economic growth in the EU-28. Is there a tendency towards convergence? *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 34(1), 1121-1145.
- Han, E. ve Kaya, A. A. (2008). *Kalkınma ekonomisi teori ve politika* (6. Basım). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Han, J., Chen, X. & Sun, Y. (2021). Technology or Institutions: Which is the source of green economic growth in Chinese cities? *Sustainability*, 13(19), 1-20.
- Hanafiah, M. H. M & Harun, M. F. M. (2010). Tourism demand in Malaysia: A cross-sectional pool time-series analysis. *International Journal of Trade, Economics*

and Finance, 1(1), 80-83.

- Havranek, T., Horvath, R. & Zeynalov, A. (2016). Natural resources and economic growth: A meta-analysis. *World Development*, 13(88), 134-151.
- Henseler, J., Dijkstra, T. K., Sarsted, M., Ringle, C. M., Diamantopoulos, A., Straub, D. W., Ketchen Jr., D. J., Hair, J. F. Hult, G. T. M., & Calantone, R. J. (2014). Common beliefs and reality about partial least squares: Comments on Rönkkö ve Evermann (2013). *Organizational Research Methods*, 17(2), 182-209.
- Human development data. (2022, 12 December). Retrieved from: <https://hdr.undp.org/en/indicators/137506>
- Human development index. (2022, 12 December). Retrieved from: <https://databank.worldbank.org/Human-development-index/id/363d401b>
- Husein, J. ve Kara, S. M. (2011). Research note: Reexamining the tourism-led growth hypothesis for Turkey. *Tourism Economics*, 17(4), 917-924.
- İlgaz-Yıldırım, B. ve Şahin, D. (2018). Akdeniz ülkelerinde turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bootstrap panel nedensellik testi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 73-83.
- Imports of goods and services (% of GDP). (2022, 12 December). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.ZS>
- Inflation, consumer prices (annual %). (2022, 12 December). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG>
- International tourism, expenditures. (2022, 12 December). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.XPND.CD>
- Islam, R. , Ghani, A. B. A. , Kusuma, B. & Theseira, B. B. (2016). Education and human capital effect on Malaysian economic growth. *International Journal Of Economics And Financial Issues*, 6(4), 1722-1728.
- Işık, C. (2012). The USA's international travel demand and economic growth in Turkey: A causality analysis: (1990–2008). *Tourismos: An International Multidisciplinary Journal of Tourism*, 7(1), 235-252.
- Işık, C. (2016). Türkiye’de turizm harcamaları, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkisinin sınır testi yaklaşımıyla analizi. *Uluslararası*

Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi, 1(1), 1-8.

Işık, N. (2005). Kamu harcamaları ve büyüme arasındaki ilişki. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(24), 63-75.

Işık, N. (2006). Sektörel gelir dağılımının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2006(2), 119-127.

Izadi, M., Ayoobian, A., Nasiri, T., Joneidi, N., Fazel, M., & Hosseinpourfard, M. J. (2012). Situation of health tourism in Iran; opportunity or threat. *Journal of Military Medicine*, 14(2), 69-75.

İnsani gelişme ve sürdürülebilir kalkınma: İlçeler (İGE-İ). (2022, 12 Eylül). Erişim Adresi: <https://ingev.org/raporlar/IGE-Ilceler-Rapor-2021.pdf>

İzgi, B. ve Yılmaz H. (2018). Türkiye’de ekonomik büyüme, ihracat ve ithalat: Nedensellik ilişkisi (1992-2016), *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5(2), 54-74.

Jiao, J., Wang, J., Zhang, F., Jin, F., & Liu, W. (2020). Roles of accessibility, connectivity and spatial interdependence in realizing the economic impact of high-speed rail: Evidence from China. *Transport Policy*, 3(91), 1-15.

Jovičić, D. (2011). Socio-Cultural impacts of contemporary tourism. *Collegium Antropologicum*, 35(2), 599-605.

Kadir, N., & Karim, M.Z. (2012). Tourism and economic growth in Malaysia: Evidence from tourist arrivals from Asean-5 countries. *Economic Research*, 25(4), 1089-1100.

Kaplan, M. ve Çelik, T. (2008). The impact of tourism on economic performance: The case of Turkey. *The International Journal of Applied Economics and Finance*, 2(1), 13-18.

Karadaşlı, H. (2019). *Motivasyon temelli kültür turisti tipolojileri: Diyarbakı’ a gelen yerli turistler üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman.

Karagöz, Y. ve Ağbektas, A. (2016). Yapısal eşitlik modellemesi ile yaşam memnuniyeti ölçeğinin geliştirilmesi: Sivas ili örneği. *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 7(13), 274-290.

- Karış, Ç. (2019). Eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme üzerine bir nedensellik analizi: Türkiye örneği. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 1067-1088.
- Karluk, R. (1973). Enflasyon kavramı ve sonuçları. *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 9(1), 201-219.
- Karşıyakalı, B. (2008). *Türkiye’de ekonomik büyümenin kaynaklarının analizi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman.
- Katircioglu, S. T. (2009). Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration. *Tourism Management*, 30(1), 17-20.
- Kaynak, M. (2011). *Kalkınma iktisadi*, (4. Basım). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kervankıran, İ. ve Çuhadar, M. (2017). Türkiye’de iç turizmin gelişimi ve mekânsal istatistik yöntemlerle analizi. *Turizm Akademik Dergisi*, 4(2), 1-18.
- Khan, A., Bibi, S., Lorenzo, A., Lyu, J., & Babar, Z. U. (2020). Tourism and development in developing economies: A policy implication perspective. *Sustainability*, 12(4), 1618.
- Kılınç, K. (2018). *İlişkisel pazarlama*. Y. Akçi (Der.), *Değişen pazarlama anlayışı* (s. 259-290). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kısa-Ovalı, P. (2017). Kitle turizmi ve ekolojik turizmin kavram mimari ve çevresel etkiler bakımından karşılaştırılması. *Megaron YTÜ Mimarlık Fakültesi E-Dergi*, 2(2), 64-79.
- Kızılgöl, A. G. Ö. ve Erbaykal, E. (2008). Türkiye’de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisi: Bir nedensellik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 351-360.
- Kızılkaya, O. ve Koçak, E. (2014). Kamu eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Seçilmiş OECD ülkeleri üzerine bir panel veri analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 6(1), 17-32.

- Koçal, S. (2018). *Kültürel değerler ve insani gelişmişlik düzeyi ile terör suçları arasındaki ilişki*(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kort, P. M., Greiner, A., Feichtinger, G., Haunschmied, J. L., Novak, A., & Hartl, R. F. (2002). Environmental effects of tourism industry investments: an inter-temporal trade-off. *Optimal control applications and methods*, 23(1), 1-19.
- Kozak, M. A., Evren, S. ve Çakır, O. (2013). Tarihsel süreç içinde turizm paradigması. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24(1), 7-22.
- Köksal, M. (2016). *Dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi: Konya.
- Kumar, A. & Singh, G. (2019). Seasonal effect on tourism in India. *Journal of Finance and Economics*, 7(2), 48-51.
- Kutluay-Şahin, D. (2018). Yeşil ekonomi ve sürdürülebilir büyüme ilişkisi: Avrupa Birliği ülkeleri için ampirik analiz. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(18), 561-573.
- Lean, H.H., Chong, S.H., & Hooy, C.W. (2014). Tourism and economic growth: Comparing Malaysia and Singapore. *International Journal of Economics and Management*, 8(1), 139-157.
- Lin, J. Y. (2011). New structural economics: A framework for rethinking development. *The World Bank Research Observer*, 26(2), 193-221.
- Liu, A. & Wu, D. C. (2019). Tourism productivity and economic growth. *Annals of Tourism Research*, 3(76), 253-265.
- Lopez, C. S. G. & Arreola, K. S. B. (2019). Impacts of tourism and the generation of employment in Mexico. *Journal of Tourism Analysis: Revista de Análisis Turístico*, 26(2), 94-114.
- Lu, H., Phillips, W., Francombe, J., Dunkerley, F. & Rohr, C. (2021). *Factors influencing domestic tourism in the UK and abroad and the role of publicly funded domestic tourism marketing*, (Xst. ed.). Cambridge: Rand Corporation.
- Manap-Davras, G. & Baykul, A. (2019). Akdeniz ülkelerinde turizm sektörünün ekonomik etkinliğinin değerlendirilmesi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*,

3(3), 791-804.

- Manzoor, F., Wei, L., Asif, M., Haq, M. Z. U., & Rehman, H. U. (2019). The contribution of sustainable tourism to economic growth and employment in Pakistan. *International Journal Of Environmental Research And Public Health*, 16(19), 3785.
- Martin, E. J. L., Martín-Morales, N., & Sinclair, M. T. (2008). The role of economic development in tourism demand. *Tourism Economics*, 14(4), 673–690.
- Marx, J. (2018, Mayıs). *The adverse environmental and socio-cultural effects of tourism in Vietnam*. California: California State University Press.
- Masoud, N. (2014). A contribution to the theory of economic growth: Old and new. *Journal of Economics and International Finance*, 6(3), 47-61.
- Mazzola, F. , Pizzuto, P. & Ruggieri, G. (2019). The role of tourism in island economic growth and resilience: A panel analysis for the European Mediterranean countries (2000–2015). *Journal of Economic Studies*, 3(46), 1418-1436.
- Mazzola, F., Pizzuto, P., & Ruggieri, G. (2019). The role of tourism in island economic growth and resilience: A panel analysis for the European Mediterranean countries (2000–2015). *Journal of Economic Studies*, 46(7), 1418-1436.
- Mercan, M. ve Peker, O. (2013). Finansal gelişmenin ekonomik büyümeye etkisi: Ekonometrik bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 93-120.
- Meydan-Uygur, S. ve Baykan, E. (2007). Kültür turizmi ve turizmin kültürel varlıklar üzerindeki etkileri. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 30-49.
- Milićević, S. & Trišić, I. (2019). Ekonomski i socio-kulturni efekti razvoja turizma u turističkim destinacijama. *Megatrend Review*, 16(2), 21-38.
- Milićević, S., Petrović, J., Kostić, M., & Lakićević, M. (2020). Tourism product in the function of improving destination competitiveness: Case of Vrnjačka Banja, Serbia. *Quality-Access to Success*, 21(178), 133-138.
- Mucuk, M., Ahmet, A. Y. ve Erdoğan, S. (2003). İhracatın ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği (1969-2002). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 6(1), 117-127.

- Nana, A.E. (2017). Tourism: A promoter of human development. *Unizik Journal of Arts and Humanities*, 18(2), 192-210.
- Narayan, P. K. (2004). Economic impact of tourism on Fiji's Economy: Empirical evidence from the computable general equilibrium model. *Tourism Economics*, 10(4), 419-433.
- Nor, N. A. M., Salleh, N. H. M. & Falatehan, A. F. (2021). The effect of tourism expenditure on the economy: A New Evidence. *Jurnal Ekonomi Malaysia*, 55(3), 23-34.
- Nunkoo, R., Seetanah, B., Jaffur, Z. R. K., Moraghen, P. G. W. & Sannassee, R. V. (2020). Tourism and economic growth: A meta-regression analysis. *Journal of Travel Research*, 59(3), 404-423.
- Oh, C. O. (2005) The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy. *Tourism Management*, 26(1), 39-44.
- Olgaç, S. ve Yılmaz V. (2023). Kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modellemesi (KEKKYEM). İçinde Arı, E. ve Şen, H. (Ed). *Kısmi En Küçük Kareler Yapısal Eşitlik Modellemesi ve Sosyal Bilimlerde Uygulama Örnekleri*, (s. 3-27). Ankara: Iksad Publications.
- Olya, H. G. T. (2023). Towards advancing theory and methods on tourism development from residents' perspectives: Developing a framework on the pathway to impact. *Journal of Sustainable Tourism*, 31(2), 329-349.
- Ongan, S. ve Demiröz, D. M. (2005). The contribution of tourism to the long-run Turkish economic growth. *Ekonomicky Casopis. Journal of Economics*. 53(9), 880-894.
- Osiobe, E. U. (2019). A literature review of human capital and economic growth. *Business and Economic Research*, 9(4), 179-196.
- Özaltın-Türker, G. (2020). Turizmin yerel halk üzerine etkileri: Seyahat acentaları perspektifinden bir inceleme. *Journal of Travel and Tourism Research*, 2(14), 65-84.
- Özel, H. A. (2012). Ekonomik büyümenin teorik temelleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 63-72.

- Özer, M. ve Çiftçi, N. (2009). Ar-ge tabanlı içsel büyüme modelleri ve ar-ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkisi: OECD ülkeleri panel veri analizi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 8(16), 219-240.
- Özerkek, Y. (2014). Türkiye’de ücretli istihdam ve büyüme (1988-2013). *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 36(1), 215-227.
- Özgenel, M. (2017). *Bir turistik ürün çeşitlendirmesi olarak kış turizmi ve kış turizmi açısından Azerbaycan’ın Guba–Haçmaz turizm bölgesinin arz potansiyeli* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Öztürk, N. (2005). Ücret kuramında yeni yaklaşımlar. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 29-49.
- Padilla, N. S. (2015). The environmental effects of tourism in Cancun, Mexico. *International Journal of Environmental Sciences*, 6(2), 282-294.
- Pamuk, M. ve Bektaş, H. (2014). Türkiye’de eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 77-90.
- Parasız, İ. (2005). *Kalkınma ekonomisi*, (1. Basım). Bursa: Ezgi Kitabı.
- Peçe, M. A., Ceyhan, M. S. ve Akpolat, A. (2016). Türkiye’de gelir dağılımının ekonomik büyümeye etkisi üzerine ekonometrik bir analiz. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (Uksad)*, 2(1), 135-148.
- Pelinescu, E. (2015). The impact of human capital on economic growth. *Procedia Economics and Finance*, 3(22), 184-190.
- Phiri, A. C. (2016). Tourism and economic growth in South Africa: Evidence from linear and nonlinear cointegration frameworks. *Managing Global Transitions*, 14(1), 31–53.
- Ramayah, T., Cheah, J., Chuah, F., Ting, H., & Memon, M. A. (2018). *Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) using smartPLS 3.0*. (2nd ed). Malaysia: Pearson.

- Ramirez, A., Ranis, G., & Stewart, F. (1997). *Economic growth and human development* (No. 787). Yale University, Center Discussion Paper. ABD: New Haven
- Rasool, H., Maqbool, S. & Tarique, M. (2021). The relationship between tourism and economic growth among BRICS countries: A panel cointegration analysis. *Future Business Journal*, 7(1), 1-11.
- Ren, T., Can, M., Paramati, S. R., Fang, J., & Wu, W. (2019). The impact of tourism quality on economic development and environment: Evidence from Mediterranean countries. *Sustainability*, 11(8), 1-17.
- Rivera, M. A. (2017). The synergies between human development, economic growth, and tourism within a developing country: An empirical model for Ecuador. *Journal of Destination Marketing & Management*, 6(3), 221-232.
- Romero, P., Maria & Molina, José. (2013). Tourism and economic growth: A review of empirical literature. *Tourism Management Perspectives*, 3(8), 28–41.
- Sağdıç, E. N. ve Yıldız, F. (2021). Türkiye’de kamu sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 14-31.
- Sanchez Carrera, E. J., Brida, J. G., & Risso, W. A. (2008). Tourism's impact on long-run Mexican economic growth. *Economics Bulletin*, 23(21), 1-8.
- Sarstedt, M., Hair, J. F., Nitzl, C., Ringle, C. M., & Howard, M. C. (2020). Beyond a tandem analysis of SEM and PROCESS: Use of PLS-SEM for mediation analyses. *International Journal of Market Research*, 62(3), 288–299.
- Savcı, Y. (2009). *Kobiler'in dış ticarete karşılaştıkları sorunlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Seçer, B. (2009). İşgücü piyasasında sosyal sermaye. *Kamu-İş Dergisi*, 10(3), 103-130.
- Sekmen, T. ve Topuz, S. G. (2019). Enflasyon ve ekonomik büyüme: Eşik değer analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 255-270.
- Selvam, M. K. (2019). Role of employment opportunities & challenges in tourism and hospitality sectors. *Journal of Analysis and Computation*, 5(6), 1-13.
- Seyidoğlu, H.(2002). *Ekonomik terimler ansiklopedik sözlük*. (3. Basım). İstanbul:

Güzem Can Yayınları.

Sharma, M., Mohapatra, G., & Giri, A. K. (2020). Beyond growth: Does tourism promote human development in India? Evidence from time series analysis. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business (JAFEB)*, 7(12), 693-702.

Shigehara, K. (1998). Financial crises: causes and implications of recent episodes. *OECD New Release, Organization For Economic Cooperation and Development, Finance*, 1(1), 3-4.

Shome, S., ve Tondon, S. (2010). Balancing human development with economic growth: a study of ASEAN 5. *Annals of the University of Petroşani, Economics*, 10(1), 335-348.

Silik, C. E. ve Kızanlıklı, M. M. (2020). Uluslararası turizm harcamalarının sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan incelenmesi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4 (3), 3016-3037.

SmartPLS 4. (2023, 10 Apr) Retrieved from: <https://www.smartpls.com/documentation/algorithms-and-techniques/model-fit>,

Statistics of tourism. (2022, 12 December). Retrieved from: <https://www.unwto.org/tourism-statistics>

Suiçmez, H. (2009). *Verimlilik istihdam ilişkisi*. Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları.

Şahbaz, A. ve Mızırak, Z. (2017). Turizm gelirleri ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(32), 107-114.

Şen, A. ve Bingöl, N. (2018). Sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 9(1), 89-106.

Şen, A. ve Şit, M. (2015). Turizm gelirlerinin türkiye ekonomisindeki rolü ve önemi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(8), 30-45.

Şenel, S. A. (2007). Turizm sektöründe yatırım kararları. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(9), 1-12.

Şengür, M. (2020). Gelir eşitsizliği ve ekonomik büyüme ilişkisi: Geçiş ekonomileri

üzerine panel veri analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), 331-346.

T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). *On birinci kalkınma planı (2019-2023)*. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Yayınları.

Taban, S. (2010). *İçsel büyüme modelleri ve Türkiye*, (1. Basım). Bursa: Ekin Basımevi.

Tan, Y. T., Gan, P. T., Hussin, M. Y. M., & Ramli, N. (2019). The relationship between human development, tourism and economic growth: Evidence from Malaysia. *Research in World Economy*, 10(5), 96-103.

Taş, U. ve Yenilmez, F. (2008). Türkiye’de eğitimin kalkınma üzerindeki rolü ve eğitim yatırımlarının geri dönüş oranı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 155-186.

Taşdöken, Ö. (2016). *Kalkınmada eğitim sürecinin iktisadi analizi: Türkiye örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Tekin, Ö. F. (2016, 6-8 Mayıs). *Alternatif bir turizm türü olarak yayla turizmi ve Bozkır ilçesinin potansiyelinin değerlendirilmesi*. [Sözlü bildiri]. Uluslararası Sempozyum, Geçmişten Günümüze Bozkır, Selçuk Üniversitesi, Konya.

Tekkulak, M. (2017). *İktisadi büyüme ve istihdam ilişkisi: Türkiye uygulaması (2000-2015)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). KTO Karatay Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Tellioğlu, S. ve Tekin, M. (2016). Türkiye’de iç turizm hareketlerinin incelenmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(32), 488-507.

Tenenhaus, M., Amato, S., & Vinzi, V. E. (2004). A global goodness of fit index for PLS structural equation. *Proceedings of the XLII SIS Scientific Meeting*, 1(48), 739-742.

Tıraş, H. H. (2019). Türkiye için insani gelişmişlik göstergeleri. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 14(1), 15-31.

Tıraş, H. H. ve Ağır, H. (2018). OECD ülkelerinde sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel nedensellik analizleri. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 13-29.

- Tiryaki, G. F. ve Tiryaki, A. (2007). Post-Keynesian theory and its critique to neoclassical economics. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7(13), 118-138.
- Toman, M. (2003). *The roles of the environment and natural resources in economic growth analysis*, (1st ed.). Washington: Resources for the Future.
- Topcu, E. (2021). Teknolojik gelişmenin istihdam üzerindeki etkisi: Türkiye ekonomisi üzerine sektörel bir analiz. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(2), 481-491.
- Travel and tourism direct contribution to GDP. (2022, 12 December). Retrieved from: https://tcdata360.worldbank.org/indicators/tot.direct.gdp?country=MCO&indicator=24650&countries=BRA&viz=line_chart&years=1995,2021
- Tsephe, N. P. & Obono, S. D. E. (2013). A theoretical framework for rural tourism motivation factors. *International Journal of Economics and Management Engineering*, 7(1), 273-278.
- Tuncer, İ. ve Tunç, T. (2006). Türkiye ekonomisinde büyümenin kaynakları: faktör birikimi ve üretkenlik (1980-2004). *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 51-62.
- Turizm istatistikleri. (2022, 12 Eylül). Erişim Adresi: <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>
- Tutar, F., Fırat, E., Erkan, M. Ç., ve Tutar, E. (2013) Yerel ekonomilerin yeni aktörü bölgesel inovasyon stratejileri: RIS Mersin uygulaması new actor of the local economies, Regional Innovation Strategies: RIS Mersin Application. *Seccion 3C: Girişimcilik*, 1(1), 627-634.
- Türkcan, B. (2018). Türkiye’de iç turizm harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisi. *Efil Journal*, 1(1), 158-171.
- Türker, M. T. (2009). İçsel büyüme teorilerinde içsel büyümenin kaynağı ve uluslararası ticaret olgusuyla ilişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(25), 87-94.
- Türkiye Ekonomi Kurumu. (2003). *Büyüme Stratejileri Türkiye İktisat Kongresi Büyüme Stratejileri Çalışma Grubu*. Ankara. Erişim Adresi: https://www.academia.edu/download/67009425/Byme_Stratejileri__Economic_Growth_Stra20210504-4113-1qftmhj.pdf

- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği. (2022, 2 Şubat). *Turizm gelirleri*. Erişim Adresi: <https://www.tursab.org.tr/istatistikler-icerik/turizm-geliri>.
- Tüylüoğlu, Ş. ve Çeştepe, H. (2004). Kalkınma teorilerinin temelleri ve gelişimi. S. Taban ve M. Kar (Der.), *Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular* (s. 27-71). Bursa: Ekin Kitabevi.
- Uçan, O. ve Koçak, E. (2014). Türkiye’de dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 51-60.
- Uçan, O. ve Yeşilyurt, H. (2016). Türkiye’de eğitim harcamaları ve büyüme ilişkisi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 179-185.
- Uçkun, U. (2004). *İşletme ve işletme türleri* (1. Basım). İstanbul: Değişim Yayınları.
- UNDP annual report 2020. (2022, 23 Oct). Retrieved from: <https://www.undp.org/publications/undp-annual-report-2020>
- Uslu, A., Alagöz, G. ve Güneş, E. (2020). Socio-Cultural, economic, and environmental effects of tourism from the point of view of the local community. *Journal of Tourism and Services*, 21(11), 1-21.
- Usta, Ö. (2009). *Turizm genel ve yapısal yaklaşım* (2. Basım). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ünal, Ç. (2008). İnsani gelişmişlik endeksine göre Türkiye’nin bölgesel farklılıkları. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6(2), 89-113.
- Ünsal, E. M. (2016). *İktisadi büyüme*, (2. Basım). Ankara: Murat Yayınları.
- Wang, X. & Liu, D. (2020). The coupling coordination relationship between tourism competitiveness and economic growth of developing countries. *Sustainability*, 12(6), 1-18.
- Wang, Y. & Liu, S. (2016). Education, human capital and economic growth: empirical research on 55 countries and regions (1960-2009). *Theoretical Economics Letters*, 6(2), 347-355.
- Wang, Z., De Graaff, T., & Nijkamp, P. (2016). Cultural diversity and cultural distance as choice determinants of migration destination. *Spatial Economic Analysis*, 11(2), 176-200.

- Wibowo, W., Widayat, W., & Siswandi(2018). Effect of tourism gdp to human development: case study of ASEAN countries. *Proceedings of the 3rd International Seminar on Tourism*, 2019(06), 107-110.
- Wong, K. K. K. (2013). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) Techniques Using SmartPLS. *Marketing Bulletin*, 24(1), 1–32.
- Wu, T. P. & Wu, H. C. (2019). The Link Between Tourism Activities and Economic Growth: Evidence from China's Provinces. *Tourism and Hospitality Research*, 19(1), 3-14.
- Wu, T. P., Wu, H. C., Liu, S. B., & Hsueh, S. J. (2018). The relationship between international tourism activities and economic growth: Evidence from China's economy. *Tourism Planning & Development*, 15(4), 365-381.
- Wu, X., Zhang, S., Guo, X., Yang, Z., Liu, J., He, L., Zheng, X., Han, L., Liu, H., & Wu, Y. (2019). Assessment of ethanol blended fuels for gasoline vehicles in China: Fuel economy, regulated gaseous pollutants and particulate matter. *Environmental Pollution*. 3(253), 731-740.
- Yaprak, B. (2022). *Algılanan sosyal medya pazarlama faaliyetlerinin satın alma niyetine etkisinde tüketici temelli marka denkliği ve tüketici-marka bağının aracı rolü: Karşılaştırmalı bir çalışma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, N. (2011). *İktisadi Büyüme Teorisi*, (1. Basım). Ankara: Barış Kitap.
- Yıldırım-Özcan, K. (2019). Yeşil yeni düzen ve yeşil büyüme bağlamında Kayseri, Sakarya, Hatay ve Samsun örnekleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 23(3), 1013-1031.
- Yıldız, D. (2006). *Akdeniz Havzası'nın hidrojeopolitiği ve Türkiye, içinde TMMOB su politikaları kongresi bildiriler kitabı*, (2. Basım). Ankara: Türkiye İnşaat Mühendisleri Odası.
- Yıldız, E. (2021). *Smart PLS ile yapısal eşitlik modellemesi* (1. Basım). Ankara: Seçkin Basımevi.
- Yıldız, E. B. ve Berber, M. (2011). İthalata dayalı büyüme: 1989-2007 Türkiye örneği. *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10. *Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı*, 2(25), 165-179.

- Yıldız, O. (2018). The comparison Of R" D investment policies between Turkey and OECD Mediterranean Countries. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 23(2), 669-682.
- Yılmaz, V. ve Kınaş, Y. (2020). Kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modellemesiyle bir elektrik dağıtım şirketinin hizmet kalitesinin araştırılması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(2), 437-456.
- Yiğitli, N. ve Şanlı, D. (2020), Türkiye'de illere göre insani gelişme endekslerinin hesaplanması: 2009-2018, *Journal of Economy Culture and Society*. 3(61), 1-40.
- Yozcu, S. (2020). Türkiye mağara turizmine yönelik bir değerlendirme. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 1493-1508.
- Zhao, X., Lynch, J. G., Jr., & Chen, Q. (2010). Reconsidering Baron and Kenny: Myths and truths about mediation analysis. *Journal of Consumer Research*, 37(2), 197-206.
- Zoğal, V. ve Baykal, F. (2020). Geçmişten geleceğe Akdeniz ülkelerinde turizm. *Coğrafya Dergisi*, 1(41), 255-270.
- Zortuk, M. (2009). Economic impact of tourism on Turkey's economy: Evidence from cointegration tests. *International Research Journal of Finance and Economics*, 1(25), 231-239.
- Zortuk, M. ve Bayrak, S. (2013). Seçilmiş ülkelere göre Türkiye'nin turizm talebi. *Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal*, 2(19), 38-58.

DİZİN

-E-

Eğitim, vii, 5, 29, 37, 63, 73, 89, 93, 94,
96, 99, 101, 104

Ekonomi, 7, 10, 12, 16, 32, 91, 95, 96,
102, 105, 106, 109, 110

Ekonomik büyüme, 1, 4, 5, 6, 7, 11, 20,
21, 22, 25, 28, 29, 31, 55, 59, 60, 73,
74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 85, 94,
95, 105

Enflasyon, vii, 24, 63, 65, 73, 97, 102,
107

-G-

Gelir, vii, viii, ix, xi, 20, 22, 33, 44, 45,
61, 62, 63, 64, 73, 89, 90, 108

Gelir dağılımı, 22

-İ-

İhracat, 62, 73

İnsani gelişmişlik, 32, 35, 36, 75, 92,
111

İstihdam, vii, viii, 11, 25, 46, 61, 63, 64,
73

İthalat, 62, 73

-K-

Kişi başına düşen milli gelir, 21

-S-

Sağlık, vii, 28, 35, 37, 63, 73, 89, 91,
94, 95, 107, 108

Smart PLS, 65, 70, 71, 112

-T-

Turizm, v, viii, ix, 1, 18, 19, 40, 41, 42,
44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 54, 55,
56, 59, 60, 61, 63, 65, 73, 74, 76, 77,
78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 89, 91,
92, 93, 94, 99, 100, 102, 103, 104,
108, 110, 111, 113

Turizm gelirleri, 108, 110

Turizm gelişimi, 18, 19, 60, 65, 73, 74,
76, 77, 78, 79, 80, 87

-Y-

Yapısal eşitlik modeli, 81